

HRVATSKA
SVOJIM
PUTEM

A tavasz, amely nem ért véget

Horvátország a reformkommunizmustól
Jugoszlávia bukásáig

Háttérgyár

A borító MI segítségével készült.

A TAVASZ, AMELY NEM ÉRT VÉGET

*Horvátország a reformkommunizmustól Jugoszlávia
bukásáig*

© Háttérgyár, 2026

Minden jog fenntartva.

Kiadó: Háttérgyár

Kiadás éve: 2026

hattergyar.hu

Ez a mű szerzői jogi védelem alatt áll. Részleteinek bármilyen formában való sokszorosítása, terjesztése vagy nyilvánosan elérhetővé tétele a kiadó előzetes írásbeli engedélye nélkül tilos.

A borító mesterséges intelligencia felhasználásával készült.

Tartalom

1. A különutas ország	4
2. Nyugat felé nyitott szocializmus	12
3. A fogyasztás forradalma	20
4. Reform, pénz és köztársasági érdek	28
5. A nyelv, amelyből politikai kérdés lett	37
6. Savka, Tripalo és a reformkommunisták felemelkedése	45
7. Matica hrvatska - amikor a kultúra politikává válik	56
8. A tavasz leér a gyárakba	67
9. A diákok radikalizálják a tavaszt	75
10. Karađorđevo - Tito lezárja a tavaszt	84
11. A tisztogatás és a horvát hallgatás	92
12. 1974 - amikor a vesztesek követeléseinek egy része alkotmánnyá vált	99
13. A hetvenes évek jó élete	107
14. A jólét számlája	115
15. A rejtett betegség - Jugoszlávia munkanélkülisége	122
16. Hat köztársaság, egyre kevésbé közös gazdaság	130
17. Amikor elfogyott a növekedés	139
18. Tito nélkül - egy rendszer elveszíti döntőbíróját	145

19. Milka Planinc - egy horvát politikus a jugoszláv megszorítások élén	152
20. A nagy takarékoság hétköznapijai	159
21. A Kraigher-program - reform anélkül, hogy kimondanák a rendszer kudarcát	166
22. Infláció, sztrájkok és elfáradó társadalom	173
23. Horvátország fizet - de kinek?	181
24. Az utolsó jugoszláv nemzedék	188
25. Milošević - az erős központ ígérete	197
26. Ante Marković - még egyszer megpróbálják megmenteni Jugoszláviát	207
27. A horvát hallgatás vége	214
28. Miért nem Savka tért vissza?	222
29. A köztársaságból nemzetállam	228
30. Az ország, amelyet már senki sem tudott megreformálni	235
Kronológia	255
Főbb szereplők	266
Felhasznált irodalom	273

1. A különutas ország

A második világháború után létrejött Jugoszlávia első éveiben kevés jel mutatott arra, hogy az ország néhány esztendő múlva a szocialista világ egyik legkülönösebb kísérletévé válik. A kommunisták a partizánháború győzteseiként kerültek hatalomra, s kezdetben olyan politikai és gazdasági rendszert építettek, amely sok tekintetben a Szovjetunió mintáját követte. Az ipart államosították, a termelést központi tervek irányították, a minisztériumok nemcsak az ágazati célokat, hanem a vállalatok működésének számos részletét is meghatározták. A dinár ebben a rendszerben inkább elszámolási eszköz volt, mint valódi piaci jelzés, a gyárigazgatók és a munkások mozgástere pedig szűk maradt. A háború utáni újjáépítés gyorsasága és az új rendszer társadalmi radikalizmusa mögött erős centralizált állam állt.

Az 1948-as szakítás Sztálinnal azonban mindezt alapjaiban változtatta meg. A jugoszláv vezetés számára a konfliktus nemcsak külpolitikai elszigetelődést hozott, hanem ideológiai kihívást is. Ha a szovjet rendszer többé nem lehetett a szocializmus követendő mintája, akkor Jugoszláviának saját elméleti és intézményi igazolást

kellett találnia. Tito, Edvard Kardelj és a párt más vezetői azzal érveltek, hogy a szovjet rendszer valójában eltávolodott a marxizmus eredeti céljától, mert az állam a társadalom fölé nőtt, a bürokrácia pedig új uralkodó réteggé vált. A jugoszláv kommunisták önigazolása tehát hamar meghaladta azt, hogy egyszerűen más külpolitikát folytatnak: azt állították, hogy ők valójában egy magasabb rendű, demokratikusabb szocializmust próbálnak megvalósítani.

Ennek a gondolatnak lett központi eleme a munkásönigazgatás. Az 1950-ben elfogadott törvény értelmében a vállalatokban választott munkástanácsok jöttek létre, amelyeknek elvileg beleszólásuk volt a termelés, a beruházás, a jövedelmek és a vállalati irányítás kérdéseibe. A rendszer hivatalos értelmezésében ez történelmi fordulat volt: a termelőeszközök nem csak az állam, hanem a társadalom tulajdonába kerültek, a dolgozó pedig nem passzív végrehajtója, hanem résztvevője lett a gazdasági döntéseknek. A munkástanácsok hatalma a gyakorlatban korántsem volt korlátlan, de még így is valóságosabb beleszólást biztosítottak, mint a klasszikus sztálini üzemszervezet.

A gazdaság decentralizációja fokozatosan követte az önigazgatás bevezetését. A korábbi részletes tervutasítások jelentős részét megszüntették, a vállalatok nagyobb önállóságot kaptak, a szövetségi központ pedig egyre inkább közvetett eszközökkel – adókkal, kamatokkal, hitelpolitikával, külkereskedelmi szabályokkal és árpolitikával – próbálta befolyásolni a gazdaságot. Ez a folyamat nem egyik napról a másikra ment végbe, és az állam továbbra is fontos szereplő maradt. Mégis kialakult egy sajátos rendszer, amely egyszerre próbálta összeegyeztetni a társadalmi tulajdont, a munkásrészvételt és a piac bizonyos mechanizmusait.

Ez az összeegyeztetés kezdettől hordozta a későbbi jugoszláv gazdaság szinte minden nagy dilemmáját. Ha a vállalatok önállóak, akkor viselniük kellene saját döntéseik kockázatát is. Ám egy több ezer embert foglalkoztató gyár csődje nem egyszerű üzleti esemény volt, hanem egy egész város társadalmi válsága. A helyi pártvezetés, a bankok és a köztársasági szervek ezért gyakran nem engedhették meg maguknak, hogy egy rosszul működő vállalat egyszerűen eltűnjön. A veszteséges üzemeket hitelekkel, új finanszírozási konstrukciókkal vagy politikai segítséggel tartották

életben. Rövid távon ez munkahelyeket mentett meg, hosszú távon azonban azt az érzést erősítette, hogy a kockázat közös, a siker viszont lehetőleg maradjon helyben.

Az önigazgató rendszer másik ellentmondása az volt, hogy a munkástanácsoknak egyszerre kellett volna tulajdonosi felelősséggel és munkavállalói érdekekkel gondolkodniuk. Egy dolgozó számára természetes volt, hogy magasabb bért és jobb juttatásokat akar; egy vállalat hosszú távú érdeke viszont sokszor azt kívánta volna, hogy a nyereség nagyobb részét beruházásra fordítsák. A jugoszláv közgazdasági viták már korán észrevették ezt a feszültséget. A rendszer hívei szerint a munkások részvétele növeli a termelékenységét és a felelősségérzetet, bírálói viszont arra figyelmeztettek, hogy a vállalatok hajlamosak lehetnek a rövid távú jövedelemnövekedést előnyben részesíteni a hosszabb távú beruházásokkal szemben.

A politikai rendszer közben nem vált többpárti demokráciává. A Kommunisták Szövetsége továbbra is monopolhelyzetben maradt, és az önigazgató intézményekben is erős pártbefolyás érvényesült. A vállalatok formális autonómiája mögött sok helyen a pártszervezetek és a menedzsment informális hatalma

állt. Mégis hiba lenne azt állítani, hogy az egész rendszer pusztán díszlet volt. A munkástanácsok valóban vitáztak, a vállalatok valóban rendelkeztek mozgástérrel, a helyi és köztársasági szervek pedig egyre fontosabb döntéshozókká váltak. Jugoszlávia politikai gazdasága ettől lett egyszerre rugalmas és nehezen kormányozható.

Az ötvenes és hatvanas évek gazdasági növekedése sokáig igazolta a kísérletet. Az iparosítás gyors volt, a városok nőttek, az infrastruktúra fejlődött, egyre több ember jutott középfokú vagy felsőfokú oktatáshoz, és a fogyasztási lehetőségek is bővültek. A rendszer ideológiai önbizalmát erősítette, hogy mindezt úgy érte el, hogy közben nem tért vissza a sztálini tervgazdaság teljes centralizmusához. A jugoszláv vezetők úgy érezhették, hogy az ország valóban megtalálta saját útját.

A különút azonban nemcsak belpolitikai, hanem külpolitikai konstrukció is volt. Jugoszlávia a hidegháború két blokkja között helyezkedett el, és ebből nemcsak politikai, hanem gazdasági előnyt is próbált kovácsolni. Nyugati hitelhez, technológiához és piachoz jutott, miközben fenntartotta kapcsolatait a szocialista országokkal és vezető szerepet vállalt az el nem kötelezett mozgalomban. Ez a többirányú kapcsolatrendszer növelte az ország mozgásterét, de

egyben egyre szorosabban bekapcsolta a világgazdaságba is.

A föderáció belső szerkezete közben ugyancsak változott. A háború után létrehozott hat köztársaság – Szlovénia, Horvátország, Bosznia-Hercegovina, Szerbia, Montenegró és Macedónia – eltérő történeti, gazdasági és társadalmi adottságokkal rendelkezett. A különbségeket a szocialista modernizáció sem tüntette el. Szlovénia és Horvátország iparosodottabb, nyugati piacokhoz közelebb fekvő térségei gyorsabban fejlődtek, míg Koszovó, Macedónia vagy Bosznia-Hercegovina egyes részei jóval szegényebbek maradtak. A föderális politika ezért egyre több pénzt mozgatót a fejlettebb és kevésbé fejlett régiók között.

Ez a redisztribúció a jugoszláv állam egyik alapvető politikai vállalása volt, ugyanakkor állandó konfliktusforrást is teremtett. A gazdagabb köztársaságokban egyre gyakrabban merült fel a kérdés, hogy a közös alapok nem büntetik-e a hatékonyabb gazdaságokat. A kevésbé fejlett térségekben viszont úgy látták, hogy az ország egységének nincs értelme, ha a föderáció nem mérsékli a történelmi különbségeket. A vita tehát soha nem csupán könyvelési kérdés volt. Arról szólt, mit jelent valójában a jugoszláv szolidaritás.

Horvátországban ez a kérdés különösen érzékennyé vált. A köztársaság egyszerre volt ipari központ, fontos kikötői és tengerhajózási kapacitással rendelkező térség, valamint a turizmus révén egyre jelentősebb devizatermelő. A horvát gazdasági elit ezért egyre erősebben érezte, hogy a szövetségi mechanizmusok korlátozzák a saját fejlesztési lehetőségeit. A horvát tavasz gazdasági követeléseit nem lehet megérteni ennek a hosszú folyamatnak az ismerete nélkül.

A különutas jugoszláv szocializmus tehát már jóval 1971 előtt megteremtette a későbbi konfliktus feltételeit. A decentralizáció ösztönözte a köztársasági önállóságot, a piac különbségeket termelt, a szövetségi redisztribúció vitákat szült, az önigazgatás pedig olyan politikai nyelvet adott a társadalomnak, amelyben a részvétel és az autonómia nem rendszerellenes fogalomnak számított. A horvát reformerek később éppen ezekre az elvekre hivatkozva követeltek nagyobb köztársasági mozgásteret. Nem kívülről támadták a rendszert, hanem annak saját ígéreteit vették komolyan.

Ez az egyik oka annak, hogy a horvát tavasz leverése olyan különös történeti paradoxonná vált. Tito 1971-ben politikailag visszaszorította azokat, akik a decentralizációt túl messz vitték, de néhány évvel később

az 1974-es alkotmány maga is tovább erősítette a köztársaságok jogait. A jugoszláv rendszer tehát saját fejlődésének logikájával került konfliktusba: egyszerre akarta növelni az önállóságot és megőrizni a politikai egységet, egyszerre bátorította a piacot és fékezte annak társadalmi következményeit, egyszerre hirdette a nemzeti egyenrangúságot és félt minden olyan mozgalmatól, amely ezt az egyenrangúságot túlhangosan kérte számon.

2. Nyugat felé nyitott szocializmus

A jugoszláv különút egyik leglátványosabb sajátossága az volt, hogy a rendszer nem zárta el polgárait a Nyugattól. A hatvanas évektől az útlevel, a külföldi munkavállalás és a nyugati utazás mindennapi lehetőséggé vált olyan mértékben, amely a keleti blokk többi országából nézve szokatlannak számított. Ez a nyitottság nem egyetlen politikai döntés eredménye volt, hanem a jugoszláv gazdasági modell, a munkaerőpiac, a külpolitikai különállás és a devizaigény találkozása.

Az ország számára a külföldi munkavállalás kezdetben részben gazdasági kényszer volt. A gyors népességnövekedés és az iparosítás ellenére a gazdaság nem tudott elegendő munkahelyet teremteni mindenki számára. A munkanélküliség különösen a kevésbé fejlett régiókban maradt magas. A nyugat-európai konjunktúra viszont munkaerőt keresett, és a jugoszláv állam fokozatosan elfogadta, hogy állampolgárai ideiglenesen külföldön dolgozzanak. A hivatalos szóhasználat is ezt hangsúlyozta: nem kivándorlókról, hanem „ideiglenesen külföldön dolgozó” jugoszlávokról beszéltek.

A valóságban ez a „ideiglenesség” sokszor éveket vagy évtizedeket jelentett. Nyugat-Németország, Ausztria, Svájc és más országok jugoszláv munkások százezreit fogadták be. A vendégmunkások között kezdetben viszonylag sokan érkeztek a fejlettebb északi régiókból is, később azonban egyre nagyobb arányt képviseltek a szegényebb területek lakói. A külföldi munka kettős hatást gyakorolt az országra: csökkentette az otthoni munkaerőpiac nyomását, és jelentős devizabevételt hozott.

A hazautalások súlya gyorsan nőtt. Az 1960-as évek közepén még viszonylag szerény összeg érkezett haza, az 1970-es évek elején viszont már dollármilliárdos nagyságrendről lehetett beszélni. Ez a pénz nem maradt a bankok könyvelési tétele. Házak épültek belőle, autókat, televíziókat és háztartási gépeket vásároltak, családok finanszírozták gyermekeik tanulmányait, és egész falvak arculata változott meg. A vendégmunkás sok helyen a társadalmi felemelkedés egyik új mintájává vált.

A pénznél talán még fontosabb volt az élmény, amelyet a külföldön dolgozók hazahoztak. A nyugatnémet üzemek fegyelme, az osztrák boltok választéka, az autópályák, a lakások berendezése, a fizetések és a fogyasztási szokások mind összehasonlítási alapot jelentettek. A

jugoszláv polgár már nem csupán a saját városához vagy a szomszéd köztársasághoz mérte életét, hanem Münchenhez, Bécshez, Trieszthez vagy Zürichhez is. Ez egyszerre növelte a rendszer presztízsét és tette vele szemben igényesebbé a társadalmat.

A határ menti kereskedelem és bevásárlás ugyancsak fontos kulturális jelenséggé vált. Trieszt különleges helyet foglalt el a jugoszláv fogyasztói emlékezetben. Az olasz város boltjai és piacai sokak számára a Nyugat közelségét jelentették: farmernadrágot, cipőt, háztartási cikkeket, kozmetikumokat és más árukat lehetett beszerezni, majd hazavinni. A határ átlépése nemcsak vásárlás volt, hanem tapasztalat arról, hogy a világ másképp is működhet.

Horvátország sajátos helyzetben volt ebben a nyitott Jugoszláviában. Földrajzi fekvése, adriai partvidéke, kikötői és történelmi közép-európai kapcsolatai révén közvetlenebbül érintkezett Nyugattal, mint az ország számos más része. A tengerparti idegenforgalom a hatvanas évektől gyorsan fejlődött, és a hetvenes évekre az ország egyik legfontosabb devizaforrásává vált. Szállodák, kempingek, üdülőtelepek épültek, magánházakban szobákat adtak ki, éttermek, kávézók és szolgáltatások egész hálózata nőtt ki a turizmusból.

Az idegenforgalom társadalmi hatása legalább olyan fontos volt, mint gazdasági szerepe. Nyugatnémet, osztrák, olasz, holland és skandináv turisták milliói jelentek meg a horvát partokon. A helyiek közvetlenül láthatták ruháikat, autóikat, költési szokásaikat és életmódjukat. A jugoszláv fogyasztói modernizáció így nem kizárólag reklámokból és filmekből tanulta a Nyugatot; nyaranta szó szerint beköltözött az Adria partjára.

A turizmus fejlődése egyben sajátos regionális gazdaságot hozott létre. A tengerparti települések lakói számára a devizához való hozzáférés jóval könnyebb volt, mint az ország belső vidékein. A magánszállás, az éttermi munka, a borra való vagy a külföldi kapcsolatok közvetlen jövedelmet jelenthettek. Ez növelte a horvát tengerpart és a belső régiók közötti különbségeket, de a köztársaság egészének politikai önérzetét is erősítette: Horvátország egyre inkább úgy látta magát, mint amely az ország egyik legfontosabb kapuja Nyugat felé.

A deviza kérdése ebből következően gyorsan politikai jelentést kapott. A turizmusból, kikötőkből, külkereskedelemből és más nyugati kapcsolatokból származó kemény valutát a szövetségi gazdaság egészének kellett szolgálnia. Zágrábban viszont egyre

többen kérdezték, hogy miért nem rendelkezhet nagyobb mértékben saját bevételei fölött a köztársaság, amely azokat megtermeli. Ez a vita a horvát tavasz egyik legerősebb gazdasági motívumává vált.

A nyitottság azonban nemcsak Horvátországot erősítette. Jugoszlávia egészének fontos legitimációs eszközévé vált. A rendszer büszkén mutathatta fel, hogy polgárai szabadabban utazhatnak, mint a legtöbb szocialista országban, és hogy az állam nem fél a Nyugattal való érintkezéstől. A jugoszláv állampolgárnak ezért nem kellett feltétlenül politikai szabadságként megélnie a különbséget; sokszor elég volt az a tapasztalat, hogy saját útlevelel eljuthat Olaszországba vagy Ausztriába, és onnan visszatérhet.

Ez a nyitottság viszont fokozatosan új társadalmi normává vált. Ami kezdetben kivételes lehetőségnek számított, a következő nemzedék számára már természetes jogként jelent meg. A határ nyitottsága, a külföldi utazás és az importcikkek elérhetősége beépült abba a képbe, amelyet a jugoszlávok saját országukról alkottak. A rendszer sikerét egyre kevésbé lehetett pusztán a háború utáni fejlődéshez vagy a keleti blokkhoz mérni; az összehasonlítás mércéje mindinkább Nyugat-Európa lett.

Ez a változás társadalmi feszültségeket is teremtett. A külföldön dolgozó családok jövedelme gyakran messze meghaladta az otthoni fizetéseket. Egy németországi munkás néhány év alatt olyan házat építhetett vagy olyan autót vásárolhatott, amelyre egy helyi alkalmazottnak sokkal tovább kellett takarékoskodnia. A hivatalos szocialista egalitarizmus és a hétköznapi vagyoni különbségek között így egyre nagyobb rés nyílt.

A párt vezetői és ideológusai ambivalensen viszonyultak ehhez. Egyrészt a nyitottság és a magasabb életszínvonal a jugoszláv modell sikerének bizonyítéka volt. Másrészt félték attól, hogy a fogyasztás, a pénz és az egyéni gyarapodás túl erős motivációvá válik, és háttérbe szorítja a közösségi szocialista értékeket. A vendégmunkás egyszerre volt kívánatos devizaforrás és ideológiai probléma; a nyugati turista egyszerre hozott pénzt és olyan életstílust, amelyet a rendszer nem tudott teljesen ellenőrizni.

A kulturális nyitottság ugyanakkor különleges szellemi légkört is teremtett. Nyugati filmek, könyvek, zenei irányzatok és divatok könnyebben jutottak el Jugoszláviába, mint a legtöbb szocialista országba. A városi fiatalok életvilága egyre kevésbé hasonlított a klasszikus keleti blokk szürke uniformizáltságához.

Zágráb, Ljubljana, Belgrád és Szarajevó saját modern kulturális központokká váltak, amelyek nemcsak befogadták, hanem át is alakították a nyugati hatásokat.

Horvátországban ez a nyugati orientáció történelmi identitáskérdésekkel is összekapcsolódott. A horvát értelmiség egy része a közép-európai és mediterrán kötődéseket hangsúlyozta, és úgy érezte, hogy a túlzott szövetségi centralizáció egy olyan délszláv politikai térbe szorítja a köztársaságot, amely nem felel meg teljesen saját történelmi és gazdasági kapcsolatrendszerének. Ezek az érzések nem feltétlenül jelentettek Jugoszlávia-ellenességet, de erősítették a nagyobb köztársasági önállóság igényét.

A nyitott határok tehát nem csak gazdasági eszközt jelentettek. Átalakították az emberek elvárásait, a fogyasztási kultúrát, a társadalmi különbségeket és a politikai önképet is. A jugoszláv állam egyik legnagyobb sikere az volt, hogy polgárai számára nagyobb szabadságérzetet és szélesebb horizontot kínált, mint a legtöbb szocialista rendszer. Ugyanez a siker azonban egyre magasabb mércét állított elé: aki ismeri a Nyugat választékát, béreit és infrastruktúráját, azt már nehezebb azzal meggyőzni, hogy a saját rendszer egyszerűen azért sikeres, mert jobb a szovjet modellnél.

A horvát tavasz közeledtével ez a nyugati összehasonlítás egyre fontosabb háttér lett. A gazdasági reformerek, az értelmiség és a fiatalabb nemzedék egy része nemcsak nemzeti, hanem modernizációs kérdésként is tekintett Horvátország helyzetére. Nagyobb gazdasági önállóságot, hatékonyabb piacot, nyitottabb nyilvánosságot és olyan politikai rendszert akartak, amely szerintük jobban illeszkedik ahhoz a társadalomhoz, amely már régen túlnőtt a háború utáni centralizált állam keretein.

3. A fogyasztás forradalma

A jugoszláv szocializmus történetének egyik legfeltűnőbb sajátossága az volt, hogy a fogyasztás nem maradt ideológiailag gyanús, eltűrt mellékjelenség. Az 1950-es évek végétől fokozatosan a rendszer egyik legfontosabb társadalmi ígéretévé vált. Az állampolgárnak nemcsak dolgoznia és részt vennie kellett az öngazgatásban, hanem egyre inkább joga lett ahhoz is, hogy jobban éljen, modernebb lakásban lakjon, háztartási gépeket vásároljon, nyaraljon, autót tartson és részesüljön abból az anyagi jólétből, amelyet a szocialista modernizáció eredményének tekintettek.

Ez jelentős ideológiai fordulat volt. A klasszikus kommunista gondolkodás gyakran bizalmatlanul tekintett a fogyasztásra, különösen akkor, ha az egyéni státusz, a divat vagy a presztízs kifejezésének eszközévé vált. Jugoszláviában azonban a piac bizonyos elemei és a vállalati verseny fokozatosan legitimálták a fogyasztói választást. A vállalatoknak meg kellett nyerniük a vásárlót, és ehhez reklámra, marketingre, csomagolásra, márkára és kereskedelmi hálózatra volt szükségük.

Patrick Hyder Patterson kutatásai különösen jól mutatják, mennyire eltért ez a világ a szocialista blokk

megszokott képétől. Jugoszláv magazinokban nyugati stílusú reklámok jelentek meg, hazai cégek egymással versengtek, és sok külföldi márkát jugoszláv licencek alapján gyártottak. A horvát Podravka Maggi-termékeket készített, a Zvečevo Nestlé-csokoládékat gyártott, a Saponia nyugati kozmetikai márkákkal dolgozott együtt, miközben a háztartási gépek piacán a szlovén Gorenje, a montenegrói Obod és a horvát Rade Končar versenyzett egymással.

A reklám vizuális nyelve is egyre inkább nyugati lett. A mosógép nem csak technikai eszközként jelent meg, hanem a modern családi élet, a kényelem és a jólét szimbólumaként. A hűtőszekrény, a televízió, a kozmetikum vagy az autó olyan életstílust ígért, amelyben a szocialista polgár nem aszketikus forradalmár, hanem modern fogyasztó. A rendszer így sajátos kompromisszumot kötött: elfogadta, hogy a magánélet kényelme és a személyes fogyasztás a társadalmi elégedettség alapvető eleme.

Az adatok is látványos változást mutatnak. 1968-ban a horvát háztartásokban száz családra több mint harminc hűtőszekrény és hasonló nagyságrendű televízió jutott, a mosógépek és autók aránya is folyamatosan emelkedett. Szlovénia több mutatóban még jóval előrébb járt, míg a

kevésbé fejlett köztársaságokban és Koszovóban a modern háztartási eszközök elterjedtsége jóval alacsonyabb volt. A fogyasztói modernizáció tehát egyszerre teremtett közös jugoszláv életideált és tette láthatóvá a föderáció regionális különbségeit.

A modern otthon különösen fontos szerepet játszott ebben a folyamatban. A városokban gyorsan épülő lakótelepek sok család számára radikális életmódváltást jelentettek. A falusi házból vagy szűk belvárosi lakásból új, fürdőszobás, központi fűtéses lakásba költözni önmagában is társadalmi felemelkedés volt. A hűtőszekrény, a mosógép és a televízió ezt a modernitást tette teljessé. Ezek a tárgyak időt szabadítottak fel, átalakították a házimunkát, és új szabadidős kultúrát teremtettek.

A fogyasztói társadalom női szerepe különösen jelentős volt. A női magazinok, például a horvát Svijet vagy később a szlovén Jana nemcsak divattal foglalkoztak, hanem lakberendezéssel, háztartási gépekkel, élelmiszerekkel, kozmetikumokkal és életmóddal is. A nők sok háztartásban a mindennapi fogyasztási döntések elsődleges szereplői voltak, és nagy értékű vásárlásoknál is komoly befolyással rendelkeztek. A reklámipar gyorsan felismerte ezt, és tudatosan nekik

címezte az új fogyasztási kultúra jelentős részét.

A jugoszláv társadalom azonban nem fogadta kritika nélkül a fogyasztás előretörését. A párton belül és az értelmiségben sokan attól tartottak, hogy a pénz, a státusz és a magántulajdon új társadalmi hierarchiákat hoz létre. A hatvanas évek végére már rendszeresen beszéltek „fogyasztási lázról”, meggazdagodásról, hétvégi házakról, drágább autókról és arról, hogy kialakul-e egy új középosztály. A szocialista egyenlőség eszménye és a látványos életmódbeli különbségek egyre nehezebben fértek meg egymás mellett.

Ezek a különbségek valóban léteztek. A vállalati pozíció, a lakóhely, a külföldi rokonság, a vendégmunkából származó jövedelem és a turizmushoz való hozzáférés mind nagyban befolyásolta, ki mennyire részesült a jugoszláv jólétből. A tengerparti Horvátországban vagy Szlovéniában a modern fogyasztás jóval természetesebb tapasztalat lehetett, mint egy szegény koszovói faluban. A jugoszláv álom ezért soha nem vált mindenki számára egyformán valósággá.

Mégis elég széles társadalmi rétegek számára vált elérhetővé ahhoz, hogy közös normát teremtsen. Ez volt a legfontosabb. Nem kellett mindenkinek autóval,

hétvégi házzal vagy nyugati kozmetikummal rendelkeznie ahhoz, hogy ezek megszerzése reális életcéllá váljon. A fogyasztási lehetőségek már nem kizárólag a pártelit privilégiumai voltak. Munkások, technikusok, tanárok, hivatalnokok és kisvárosi családok is részt vehettek az új életformában.

A nyaralás külön fejezetet érdemelne a jugoszláv jólét történetében. A vállalatok saját üdülőkkel rendelkeztek, a tengerpart sok dolgozó számára elérhetővé vált, és az éves szabadság a modern szocialista élet természetes részévé vált. Horvátország ebből kettős módon profitált: egyszerre fogadta a külföldi turistákat és a többi jugoszláv köztársaság nyaralóit. Az Adria így egyszerre volt gazdasági erőforrás, nemzeti tér és közös jugoszláv élmény.

Az autó hasonló szerepet játszott. A saját gépkocsi a mobilitás és a státusz eszköze lett, a hétvégi utazás, a külföldi bevásárlás vagy a tengerparti nyaralás szabadságát jelentette. A Zastava és más hazai modellek tömegesedése ugyan nem hozott nyugat-európai motorizációs szintet, de társadalmi hatása mégis jelentős volt. Az autóval rendelkező család már egészen más földrajzi térben élhetett, mint az előző nemzedék.

A televízió eközben a közös kulturális tér egyik legfontosabb eszközévé vált. Az esti műsorok, sportközvetítések, sorozatok és szórakoztató programok olyan jugoszláv nyilvánosságot hoztak létre, amely átlépte a köztársasági határokat. Ugyanakkor a televízió nyugati életmódokat is közvetített, s ezzel tovább növelte a fogyasztási elvárásokat. A jugoszláv polgár egyre többet látott abból, hogyan élnek mások, és egyre több tárgyat ismert meg, amelyet maga is kívánhatott.

A fogyasztás ezért politikai szempontból is jelentős lett. A rendszer legitimációja a háborús győzelem és a szocialista ideológia mellett mindinkább a kézzelfogható életminőségre támaszkodott. Azt lehetett mondani: Jugoszláviában nincs többpártrendszer, de az emberek utazhatnak, saját autót vehetnek, nyaralhatnak, modern lakásban élhetnek és sokkal nagyobb választékhoz jutnak, mint a legtöbb szocialista országban. Ez a csere hosszú ideig működött.

A fogyasztói modernizáció ráadásul bizonyos értelemben depolitizálta is a társadalmat. Aki lakást kapott, autóra gyűjtött, hétvégi házat épített vagy külföldi nyaralást tervezett, annak nem feltétlenül a politikai rendszer átalakítása volt a legfontosabb kérdés. Ez a hetvenes években, a horvát tavasz leverése után

különösen fontos lett. A politikai mobilizáció visszaszorult, miközben az életszínvonal javulása sokaknak elfogadhatóvá tette a hallgatást.

A rendszer vezetői azonban érezték a veszélyt is. A fogyasztói társadalom új elvárásokat teremtett, amelyekből nem lehetett egyszerűen visszalépni. Mire a hetvenes évek végére egy marxista kritikus arról írt, hogy a mosógép, a hűtőszekrény, a televízió vagy akár az autó már szinte az élet normális szükségletévé vált, valójában elismerte, hogy a mérce végleg megváltozott. Amit egy évtizeddel korábban még luxusnak lehetett nevezni, azt a társadalom már alapvető jóléti vívmányként kezelte.

Ez a változás tette a későbbi gazdasági válságot különösen fájdalmassá. A nyolcvanas évek jugoszlávja nem egy tartós hiánygazdaságból érkezett a megszorítások világába. Olyan társadalom tagja volt, amely két évtizeden át azt tanulta, hogy a választék növekszik, az élet kényelmesebb lesz, és a következő nemzedék jobban él majd. Amikor a reálbérek csökkenni kezdtek, az importot visszafogták, a boltokban időnként hiány jelent meg, és az infláció felőrölte a megtakarításokat, nem csak anyagi veszteség történt: a jövőbe vetett bizalom is megingott.

A jugoszláv fogyasztói társadalom története ezért nem kitérő a politikai történetben, hanem annak egyik kulcsa. Segít megérteni, miért volt a rendszer hosszú ideig stabil, és miért vált a gazdasági hanyatlás olyan mély legitimációs válsággá. Horvátország esetében pedig különösen jól látszik, hogy a nemzeti és gazdasági kérdések nem két külön történetet alkottak. A nyugati kapcsolatok, a turizmus, a fejlettebb fogyasztói kultúra és a magasabb teljesítmény mind erősítették azt az érzést, hogy a köztársaság saját lehetőségeit a szövetségi rendszer korlátozza.

A horvát tavasz tehát egy olyan társadalomban született meg, amely nem bezárkózott, szegény és változatlan volt, hanem ezzel szemben: gyorsan modernizálódott, nyugatiasodott és egyre magasabb elvárásokat fogalmazott meg saját politikai és gazdasági rendszerével szemben. A fogyasztás forradalma nem váltotta ki a politikai reformigényt, de megteremtette azt a társadalmi önbizalmat, amelyben egyre kevésbé tűnt természetesnek, hogy a fontos döntések távol, a köztársaság fölött szülessenek.

4. Reform, pénz és köztársasági érdek

A horvát tavasz története nem érthető meg pusztán a nyelvkérdésből, a Matica hrvatska tevékenységéből vagy a nemzeti önérzet erősödéséből. A háttérben legalább ilyen fontos volt egy sokkal prózaibb konfliktus: ki rendelkezzen a pénz fölött. A hatvanas évek második felében a jugoszláv föderáció egyik legélesebb vitája a gazdasági decentralizációról, a bankrendszerrel, a külkereskedelemtől és mindenekelőtt a devizabevételekről folyt. Horvátország számára ezek a kérdések különösen érzékenyek voltak, mert éppen azokban az ágazatokban – turizmusban, hajózásban, külkereskedelemben, vendégmunkában – volt erős, amelyek kemény valutát termeltek.

Az 1965-ös gazdasági reform eredetileg nem valamiféle horvát különprogram volt. A jugoszláv vezetés országos problémára keresett választ. Az öngazgatás másfél évtizede után nyilvánvalóvá vált, hogy a vállalatok nagyobb önállósága önmagában nem teremt hatékony gazdaságot. Az árakat, hiteleket és beruházásokat továbbra is számos politikai mechanizmus torzította, a vállalatok közötti verseny korlátozott maradt, az ipar

jelentős részét pedig közvetlen vagy közvetett állami védelem tartotta életben. A reformerek azt akarták, hogy a teljesítmény, a termelékenység, az exportképesség és a piaci kereslet nagyobb súlyt kapjon.

Ez komoly változást jelentett volna. A vállalatoknak több felelősséget kellett vállalniuk saját gazdálkodásukért, a veszteséges termelést pedig nem lehetett volna korlátlanul újabb hitelekkel finanszírozni. A dinár árfolyamát közelebb kellett vinni a gazdasági realitásokhoz, a külkereskedelmi kapcsolatokat pedig liberalizálni akarták. Az elképzelés mögött az a meggyőződés állt, hogy Jugoszlávia csak akkor tudja tovább növelni az életszínvonalat, ha vállalatai képesek helytállni a világpiacon.

Horvátország a reform egyik legfontosabb támogatója lett. Vladimir Bakarić, a horvát kommunizmus háború utáni legbefolyásosabb alakja már a hatvanas évek elején arra a következtetésre jutott, hogy a köztársaság gazdasági érdekeit a központi állami ellenőrzés további leépítése szolgálja. Haug szerint Bakarić a decentralizáció mellett egyre inkább a „de-etatizációt”, vagyis az állami beavatkozás visszaszorítását tekintette stratégiai célnak, és más köztársaságok reformereivel is szövetséget keresett.

A reform azonban Horvátországban hamar csalódást is keltett. A gazdaság bizonyos elemei valóban liberalizálódtak, de azokban a kérdésekben, amelyek Zágráb számára a legfontosabbak voltak, a szövetségi központ továbbra is jelentős ellenőrzést gyakorolt. Különösen igaz volt ez a bankokra és a devizára.

A jugoszláv rendszer egyik furcsasága az volt, hogy a konvertibilis nyugati valuta egészen más gazdasági jelentőséggel bírt, mint a dinár. A dinár nem volt szabadon átváltható, miközben a vállalatoknak nyugati gépek, technológia, nyersanyag és energia vásárlásához dollárra, nyugatnémet márkára vagy más kemény valutára volt szükségük. Aki hozzáfért a devizához, sok tekintetben a gazdasági fejlesztés egyik legfontosabb erőforrása fölött rendelkezett.

Horvátország egyre több ilyen devizát termelt. A dalmáciai és isztriai turizmus rohamosan növekedett, a kikötők és hajózási vállalatok nemzetközi forgalmat bonyolítottak le, számos horvát vállalat exportált, s közben a nyugat-európai vendégmunkások között is különösen magas volt a horvátországiak aránya. Mégsem maradt a megtermelt valuta automatikusan a vállalatoknál vagy a köztársaságban.

A rendszer szerint az exportáló és turisztikai vállalatok bevételeiknek csak kis részét tarthatták meg közvetlenül. Haug összefoglalása szerint egy időszakban átlagosan mindössze mintegy hét százalék maradt náluk, a többit az erre felhatalmazott bankoknak kellett átadniuk dinár ellenében. A nagy szövetségi bankok közül több Belgrádban működött, és Horvátországban mind erősebben alakult ki az az érzés, hogy a köztársaság által megtermelt kemény valutát máshol használják fel.

Innen született meg az egyik később sokszor ismételt horvát követelés: a čisti računi, a „tisztá számlák” elve. Azt akarták látni, pontosan mennyivel járul hozzá egy-egy köztársaság a közös rendszerhez, és mennyit kap vissza belőle.

Első hallásra ez egyszerű könyvelési igénynek tűnhetett. Valójában politikai robbanóanyag volt. Egy föderáció működése ugyanis ritkán írható le úgy, hogy minden bevétel és kiadás egyetlen köztársasághoz rendelhető. Kihez tartozik például egy olyan gyár haszna, amely horvát területen működik, de boszniai nyersanyagot használ, szerb piacon értékesít, szlovén gépet vásárol és szövetségi hitelből épült? Hogyan kell elszámolni a hadsereg, a vasút, az energetika vagy a kevésbé fejlett régiókat támogató alapok költségeit?

A „tisztá számlák” politikai ereje mégis éppen abban állt, hogy egyszerű választ ígért egy bonyolult kérdésre. Meg lehetett mutatni, mennyi devizát termel a turizmus vagy az export, és szembe lehetett állítani azzal, mennyi jut vissza. A közvélemény számára ebből könnyen megszülethetett a következtetés: Horvátország dolgozik, a központ pedig elviszi a pénzt.

A horvát kommunista vezetés ennél jóval óvatosabban fogalmazott. Savka Dabčević-Kučar, Miko Tripalo és társaik nem akarták felszámolni a szövetségi redisztribúciót. Elfogadták, hogy a fejlettebb köztársaságoknak részt kell vállalniuk a kevésbé fejlett területek felzárkóztatásában. Azt viszont egyre határozottabban állították, hogy a rendszer túlzottan centralizált, a bankok és külkereskedelmi szervezetek túl nagy hatalommal rendelkeznek, és a köztársaságoknak nagyobb beleszólást kell kapniuk saját erőforrásaik felhasználásába.

A probléma tehát nem csak az volt, hogy „Horvátország pénzét Belgrád elveszi”. A valódi konfliktus arról szólt, hogyan működjön egy önigazgatónak nevezett föderáció. Ha az önigazgatás azt jelenti, hogy a dolgozók és vállalatok rendelkeznek munkájuk eredményével, akkor miért nem vonatkozik

ugyanaz az elv a köztársaságokra is? Ha viszont minden gazdasági egység elsősorban saját jövedelmét tartja meg, miből marad fenn a szövetségi állam és a területi szolidaritás?

A horvát reformerek erre a problémára nem szeparatista választ adtak. Inkább azt mondták: Jugoszlávia csak akkor maradhat stabil, ha világosan meghatározzák, mi tartozik a föderációhoz, és mi a köztársaságokhoz. A homályos felelősségi rendszer szerintük éppen a nacionalizmust táplálta, mert minden gazdasági kudarcra lehetett más köztársaságot vagy a központot hibáztatni.

Ezzel szemben azok, akik a föderáció nagyobb gazdasági egységét féltették, attól tartottak, hogy a decentralizáció hat külön gazdaságot hoz létre. Ha minden köztársaság saját bankokat, saját fejlesztési stratégiát, saját devizapolitikai érdekeket épít ki, akkor a jugoszláv közös piac idővel formálissá válhat. A későbbi fejlődés megmutatta, hogy ez a félelem sem volt alaptalan.

A vitát tovább élezte a bankrendszer átalakulása. A gazdasági reform eredetileg azért adott nagyobb szerepet a bankoknak, hogy a beruházási döntéseket

kevésbé politikai, inkább gazdasági szempontok szerint hozzák meg. A gyakorlatban azonban a bankok maguk is hatalmi központokká váltak. A nagy bankok és külkereskedelmi vállalatok körül olyan pénzügyi hálózatok alakultak ki, amelyek fölött a köztársasági politikusok korlátozott ellenőrzést éreztek.

Horvát szemmel különösen irritáló volt, amikor belgrádi székhelyű vállalatok a horvát turizmusban is terjeszkedtek. A jelenség önmagában még nem jelentett gazdasági kizsákmányolást, de könnyen illeszkedett abba a politikai narratívába, amely szerint a gazdasági centralizmus mögött szerbiai vagy belgrádi érdekek állnak.

Itt vált rendkívül veszélyessé a gazdaság és a nemzeti kérdés találkozása. Egy banki konfliktus többé nem csak pénzügyi vita volt, hanem „horvát érdek” és „belgrádi centralizmus” összeütközése lehetett. Egy külkereskedelmi szabályt nem csupán hatékonysági szempontból bíráltak, hanem abból a kérdésből kiindulva, hogy melyik nemzet jár vele jobban.

A pártvezetés pontosan érzékelte ezt. Ezért hangsúlyozta később Savka Dabčević-Kučar, hogy a nacionalizmus nem csak eszmei fertőzés, amelyet

propaganda segítségével ki lehet irtani. Szerinte a horvát nacionalizmust „nyitott gazdasági kérdések és konfliktushelyzetek” táplálják; vagyis ha a kommunisták nem oldják meg azokat a valós problémákat, amelyeket a nacionalisták kihasználnak, akkor nem tudják visszaszorítani őket.

Ez volt az új horvát reformpolitika egyik lényegi felismerése. Nem elég azt mondani egy társadalmi sérelemre, hogy nacionalista. Meg kell vizsgálni, van-e mögötte valódi probléma.

A gondolat a korábbi jugoszláv politikai reflexszel szemben szokatlan volt. Az ötvenes években a nemzeti kérdést a rendszer hivatalosan lényegében megoldottnak tekintette. A föderáció létrejött, a köztársaságok formálisan egyenrangúak voltak, a nemzetiségek jogait elismerték. Ha ezek után valaki nemzeti sérelmet fogalmazott meg, azt könnyen a régi nacionalizmus továbbélésének lehetett tekinteni.

A hatvanas évek végének horvát vezetése viszont azt mondta: a nemzeti kérdés nem zárult le egyszer és mindenkorra. Újratermelődhet a gazdasági rendszer működéséből, a politikai intézményekből és a kulturális viszonyokból.

Ez a felismerés egyszerre tette a horvát vezetést népszerűvé és veszélyessé Tito szemében. Ha ugyanis minden köztársaság nyilvánosan megfogalmazza saját gazdasági és nemzeti sérelmeit, a Jugoszláv Kommunisták Szövetségének egységes politikai vonala könnyen hat külön köztársasági politikává eshet szét.

A horvát reformerek úgy gondolták, hogy éppen a problémák kimondása mentheti meg a közös államot. Ellenfeleik attól tartottak, hogy a kimondás maga teszi lehetetlenné az együttélést.

Az 1965 utáni gazdasági reform tehát nem csak előjátéka volt a horvát tavasznak. A mozgalom egyik alapvető kérdését maga a reform vetette fel: ha Jugoszlávia valóban öngazgató és decentralizált állam, ki rendelkezik annak a gazdasági eredménynek a fölött, amelyet Horvátországban állítanak elő? Erre 1971-ig sem született mindenki számára elfogadható válasz.

5. A nyelv, amelyből politikai kérdés lett

1967 márciusában a zágrábi Telegram című hetilapban olyan dokumentum jelent meg, amely első pillantásra jóval kevésbé tűnhetett veszélyesnek, mint egy gazdasági reform vagy politikai tüntetés. A Deklaráció a horvát irodalmi nyelv nevééről és helyzetéről a nyelvhasználatról szólt. Nem követelte Horvátország kiválását Jugoszláviából, nem támadta a szocialista rendszert, és nem szervezett politikai mozgalmat. Mégis az 1960-as évek egyik legfontosabb jugoszláv politikai dokumentumává vált.

A nyelv a délszláv térségben soha nem volt pusztán nyelvészeti kérdés. A szerb és a horvát nyelvi standard rendkívül közel állt egymáshoz, beszélőik gond nélkül megértették egymást, ugyanakkor a két kulturális hagyomány külön intézményeket, írásbeliséget és történeti identitást épített ki. A XIX. század óta újra és újra felmerült a kérdés: egyetlen, több változatból álló nyelvről beszélünk, vagy két külön nemzeti nyelvről?

A szocialista Jugoszlávia ezt a problémát az 1954-es újvidéki megállapodással próbálta rendezni. A megállapodás a szerbhorvát, illetve horvátszerb nyelv

egységét hangsúlyozta, miközben elismerte az eltérő kiejtési és írásbeli hagyományokat. A kompromisszum sokáig működőképesnek látszott, de Horvátországban egyre több nyelvész és író érezte úgy, hogy az „egység” a gyakorlatban nem egyenrangúságot jelent.

A félelem nem feltétlenül abból fakadt, hogy valaki tudatos szerbesítési programot irányított volna. Sokkal inkább abból, hogy egy közös szövetségi adminisztráció természetes módon egységes terminológiát, dokumentumokat és kommunikációt igényelt, s ebben a belgrádi központ súlya miatt gyakran a szerb nyelvi formák váltak dominánssá. Ami egy szövetségi hivatalnok számára praktikus nyelvi egységesítés volt, azt egy horvát nyelvész kulturális térvesztésként élhette meg.

A deklaráció 1967. március 17-én jelent meg. Aláírói között a horvát kulturális élet számos tekintélyes szereplője szerepelt, köztük Miroslav Krleža is. A dokumentum bírálta az 1954-es újvidéki megállapodás gyakorlatát, és azt követelte, hogy a jugoszláv alkotmány egyértelműen ismerje el a szlovén, horvát, szerb és macedón irodalmi nyelv egyenrangúságát. Emellett biztosítani kívánta a horvát irodalmi nyelv következetes használatát a horvátországi oktatásban, sajtóban, rádióban, televízióban, közigazgatásban és politikai

dokumentumokban.

Ezek a követelések mai szemmel nem feltétlenül tűnnek radikálisnak. Egy föderális, többnemzetiségű államban aligha szokatlan, ha egy tagköztársaság saját nyelvi standardját hivatalosan elismerteti. 1967 Jugoszláviájában azonban a deklaráció ennél jóval többet jelentett: nyíltan kimondta, hogy a nemzeti kérdés kulturális szinten nincs lezárva.

A hatalom reakciója ezért erős volt. A párt attól tartott, hogy a nyelv körüli vita új nacionalista mobilizációt indít el. A második világháború emléke alig több mint húszéves volt, és a horvát nacionalizmusról szóló minden vita mögött ott állt a Független Horvát Állam és az usztasa rendszer öröksége. A kommunista vezetés egyik alapvető legitimációs tétele éppen az volt, hogy a partizánmozgalom a „testvériség és egység” alapján egyszer már legyőzte a nemzeti gyűlöletet.

A deklaráció aláírói persze nem az usztasa állam visszaállítását akarták. Krleža jelenléte önmagában is mutatta, milyen széles kulturális körről volt szó. A dokumentumot mégis könnyű volt úgy értelmezni, mint a horvát nemzeti különállás újbóli politikai hangsúlyozását.

A nyelv azért vált ilyen robbanásveszélyessé, mert mögötte rögtön megjelent a szuverenitás kérdése. Ha létezik önálló horvát nyelv, amelynek hivatalos használatát a horvát köztársaság biztosítja, akkor ki jogosult meghatározni ennek szabályait? A szövetségi állam? A jugoszláv kulturális intézmények? Vagy maga Horvátország?

A vita ezzel ugyanabba az irányba mutatott, mint a gazdasági reform kérdése. A devizánál az volt a kérdés, ki rendelkezzen a Horvátországban megtermelt jövedelemmel. A nyelvnél az, ki rendelkezzen a horvát kulturális normák meghatározásával. Mindkettő mögött ugyanaz az alapkérdés húzódott: meddig terjed a köztársaság önállósága?

A deklaráció következményei azért is fontosak, mert megmutatták, hogy a horvát kulturális elit hajlandó a párton kívül nyilvánosan fellépni egy nemzeti kérdésben. A Matica hrvatska súlya ettől kezdve folyamatosan növekedett. A szervezet nem csak irodalmi és kulturális intézményként működött, hanem egyre inkább a horvát kulturális érdekek nyilvános képviselőjének szerepét vállalta.

A párt számára ez új kihívást jelentett. A kommunisták hagyományosan abból indultak ki, hogy a nemzeti kérdés politikai kezelésének joga az övék. A föderációt ők hozták létre, a köztársasági egyenrangúságot ők biztosították, tehát szerintük a nacionalizmus és az egészséges nemzeti önazonosság közötti határt is nekik kellett meghúzniuk. A Matica és a deklaráció körül kialakuló értelmiségi mozgalom viszont azt sugallta, hogy a társadalom bizonyos rétegei már nem fogadják el ezt a monopóliumot.

A nyelvviata ráadásul túlnőtt Horvátországon. Haug rámutat, hogy a horvát deklaráció Montenegróban is ösztönözte a nyelvi identitásról szóló vitát. Ott is szembekerültek egymással azok, akik a szerbhorvát nyelvi egységet hangsúlyozták, és azok, akik önálló montenegrói nyelvi-kulturális identitásról kezdtek beszélni.

Ez különösen kellemetlen volt a jugoszláv vezetés számára. Ha a nyelvi egység kérdése minden köztársaságban saját politikai vitát indít, akkor a probléma többé nem kezelhető egyetlen „horvát nacionalista elhajlásként”.

A horvát pártvezetés hozzáállása közben fokozatosan megváltozott. A deklaráció megjelenésekor még jelentős volt a hivatalos elutasítás. A hatvanas évek végére azonban az újabb vezetői nemzedék egyre inkább úgy vélte, hogy a nyelvi kérdést nem lehet egyszerű fegyelmi problémaként kezelni.

Savka Dabčević-Kučar később különösen fontosnak tartotta azt az elvet, hogy a párt ne akarjon nyelvészek helyett nyelvészeti kérdéseket eldönteni. Ez a gondolat több volt szakmai szerénységnél. Azt jelentette, hogy a kultúrának bizonyos fokú autonómiát kell kapnia a politikai hatalomtól.

A horvát reformkommunizmus egyik legérdekesebb sajátossága éppen itt mutatkozott meg. Savkáék nem akarták átengedni a nemzeti kérdést a párton kívüli erőnek, ugyanakkor azt sem gondolták, hogy az 1945 után kialakult politikai nyelv változatlanul fenntartható. Úgy vélték, a kommunistáknak maguknak kell hitelesen képviselniük a horvát nemzeti érdekeket. Ez igen kockázatos stratégia volt.

Ha a párt kimondja, hogy léteznek jogos horvát kulturális és gazdasági sérelmek, akkor legitimálhatja azokat, akik ennél sokkal messzebb akarnak menni. Ha

viszont minden ilyen követelést nacionalizmusnak minősít, elveszítheti kapcsolatát a társadalommal. A reformvezetés az első utat választotta.

Ezért vált olyan döntő jelentőségűvé az 1970. januári tizedik horvát pártplénum. Savka Dabčević-Kučar ott már nyíltan azt állította, hogy a nacionalizmus ellen nem lehet úgy harcolni, hogy közben a valódi nemzeti problémákat elhallgatják. A kommunistának szerinte nem kell „nemzet nélküli” emberré válnia. Tartozhat saját népéhez, sőt képviselheti annak érdekeit, amennyiben ezt a szocialista Jugoszlávia keretei között teszi. Ez a gondolat alapvetően változtatta meg a horvát párt politikai nyelvét. A hagyományos kommunista megközelítés azt kérdezte: hogyan akadályozzuk meg a nacionalizmust? Savkáék egyre inkább ezt kérdezték: mely valós problémákból születik a nacionalizmus, és hogyan oldjuk meg ezeket? A különbség óriási volt.

A nyelvi deklaráció ebben az értelemben valóban a horvát tavasz egyik kezdőpontja. Nem azért, mert 1967-ben már létezett volna későbbi formájában a tömegmozgalom, hanem mert először vált nyilvánvalóvá: a horvát kulturális identitás kérdését többé nem lehet kizárólag a párt zárt fórumain kezelni. A nyelv visszatért a politikába. És néhány év múlva már nemcsak a nyelvről

volt szó.

HÁTTÉRGYÁR

6. Savka, Tripalo és a reformkommunisták felemelkedése

A horvát tavasz későbbi emlékezetében Savka Dabčević-Kučar és Miko Tripalo szinte összeforrtak a mozgalommal. Ez némileg elfedi azt a tényt, hogy felemelkedésük nem valamiféle lázadás eredménye volt. A jugoszláv kommunista rendszer belsejéből érkeztek, politikai pályájukat a pártnak köszönhették, és hosszú ideig egyáltalán nem tekintették magukat Tito ellenfeleinek. Éppen ettől érdekes a történetük.

Savka Dabčević-Kučar a jugoszláv kommunista elit új generációjához tartozott. Közgazdász volt, képzett technokrata, aki ugyanakkor jóval érzékenyebben viszonyult a politikai nyilvánosság és a horvát nemzeti kérdés problémáihoz, mint a párt régebbi vezetőinek jelentős része. Nem karizmatikus utcai agitátorként építette fel tekintélyét, hanem egy olyan politikai nemzedék képviselőjeként, amely úgy gondolta: a szocialista Jugoszlávia elég erős ahhoz, hogy több vitát, nagyobb gazdasági önállóságot és nyíltabb nemzeti önazonosságot elviseljen.

Miko Tripalo politikai alkata részben más volt. Dinamikusabb, közvetlenebb, a nyilvános politizálásban otthonosabb szereplőnek számított. Zágráb és Belgrád között mozgott, és a jugoszláv vezetés felső szintjén is komoly tapasztalatot szerzett. Savkával együtt azonban ugyanahhoz a reformirányzathoz tartozott: nem a föderáció felszámolását, hanem átalakítását akarták.

Mellettük Pero Pirker játszott meghatározó szerepet, s a hármásra később gyakran „triumvirátusként” hivatkoztak. Körükhöz más befolyásos horvát politikusok is kapcsolódtak, köztük Dragutin Haramija, Ivan Šibl, Srećko Bijelić és Marko Koprtla. Haug szerint az 1970-es tizedik pártplénum idején ez a reformcsoport már világosan elkülöníthető politikai irányzatként működött. A háttérben azonban továbbra is ott állt Vladimir Bakarić.

Bakarićot nehéz egyetlen politikai címkével leírni. A háború utáni horvát kommunista rendszer meghatározó alakja volt, és hosszú ideig rendkívüli befolyást gyakorolt a köztársaság politikájára. Egyszerre volt óvatos hatalomtechnikus és gazdasági decentralizációt támogató reformer. Nem kedvelte a nacionalista mobilizációt, ugyanakkor egyre inkább arra jutott, hogy a túlzott szövetségi centralizáció Horvátország gazdasági

és politikai érdekeit is sértheti. Savka és Tripalo részben az ő politikai védőszárnyai alatt emelkedtek fel.

Ez azért különösen fontos, mert a horvát tavasz nem úgy kezdődött, hogy egy fiatal nemzedék fellázadt a régi kommunista elit ellen. Kezdetben inkább generációs átadás történt. Bakarić támogatta azokat a fiatalabb kádereket, akik folytatni akarták a decentralizációt, ugyanakkor demokratikusabb politikai stílust és nyíltabb nemzeti diskurzust is képviseltek.

1967–1968 körül a horvát párt stratégiája fokozatosan módosult. Haug szerint az új irány már nemcsak további decentralizációt és az állami beavatkozás csökkentését, hanem a párt és az egész politikai rendszer demokratizálását is célul tűzte ki. Ennek egyik eszközét további alkotmányos változásokban látták, amelyek jogi garanciát adhatnának a köztársaságok nagyobb önállóságának.

A fordulópont az 1970. január 15–17. között megtartott tizedik ülés volt a Horvát Kommunisták Szövetsége Központi Bizottságában.

A plénum jelentősége messze meghaladta egy szokásos pártülését. A horvát vezetés lényegében saját értelmezést adott Jugoszlávia politikai állapotáról,

ráadásul úgy, hogy ezt előzetesen nem egyeztette a többi köztársaság pártvezetésével. Steven Burg szerint ilyen korábban nem történt: egyetlen köztársasági pártszervezet vállalkozott arra, hogy önállóan meghatározza, milyen irányba kellene továbbfejlődnie egész Jugoszláviának. Már ebből is látszott, mennyire megváltozott a föderáció. Savka felszólalásának legfontosabb fogalma nem a horvát nacionalizmus, hanem az unitarizmus volt. Ez politikai provokációnak is beillett.

Az addigi jugoszláv kommunista nyelvben a nacionalizmus számított az egyik legsúlyosabb veszélynek. Savka viszont azt állította, hogy a nacionalizmusnak több formája létezik, és ezek közül az egyik éppen az unitarizmus: az a törekvés, amely a közös jugoszláv érdek nevében gyengíti a köztársaságokat és valamiféle nemzetek fölötti jugoszláv azonosságot próbál létrehozni.

A gondolat lényege nem az volt, hogy a horvát nacionalizmus elfogadható. Savka kifejezetten veszélyesnek nevezte mind a szeparatista nacionalizmust, mind az unitarista centralizmust. A különbség abban állt, hogy szerinte az utóbbit a párt hajlamos volt kevésbé veszélyesnek tekinteni, sőt olykor

maga is reprodukálta.

A horvát vezetés ezzel megfordította a védekezés logikáját. Ha valaki nagyobb köztársasági önállóságot követelt, többé nem lehetett automatikusan nacionalistának bélyegezni. A centralizmus is lehetett nacionalista: Savka érvelésében az „unitarizmus” olyan álarc volt, amely mögött hegemonikus törekvések bújhatnak meg. Burg hangsúlyozza, hogy ez a gondolat könnyen összekapcsolható volt azzal a horvát történeti félelemmel, amely a szerb politikai elit hagyományos centralizmusától tartott.

Savka ugyanakkor világos határt próbált húzni. A horvát szuverenitás és fejlődés szerint csak egy szocialista, öngazgató Jugoszlávia keretében lehetséges. Nem valamiféle történelmi-misztikus „jugoszláv népben” hitt, hanem abban, hogy a különálló nemzeteket közös gazdasági, társadalmi és politikai érdekek kapcsolhatják össze. Ez volt a reformkommunista jugoszlávizmus egyik legtisztább megfogalmazása.

Jugoszlávia nem azért maradjon egyben, mert a szerbek, horvátok, szlovének, macedónok és más népek valójában egyetlen nemzet részei. Azért maradjon egyben, mert egyenrangú nemzetekként érdekük az

együttműködés. A megkülönböztetés döntő jelentőségű volt.

Az első modell könnyen vezethetett asszimilációs félelmekhez. A második viszont erős köztársaságokat feltételezett, amelyek önkéntesen vesznek részt a föderációban. A tizedik ülés politikai üzenete tehát lényegében ez volt: Horvátország nem Jugoszlávia ellen akar erősebb lenni, hanem egy másfajta Jugoszlávián belül. A program azonban már kezdetétől komoly belső ellenállásba ütközött.

Miloš Žanko, a horvát párt egyik befolyásos alakja a Borba hasábjain nyíltan bírálta a vezetés irányvonalát. Attól tartott, hogy a reformerek túl közel kerülnek a nacionalista értelmiséghez, és a horvát érdek hangsúlyozása felülírja a jugoszláv szempontokat.

A reformerek viszont éppen Žankót tekintették annak bizonyítékának, hogy az unitarizmus tovább él a párton belül. Bakarić szerint nem csak politikai vitáról volt szó: Žanko a horvát vezetést akarta nacionalistaként hitelteleníteni, hogy helyére centralistább csoport kerülhessen. Az 1970-es plénumon Žanko politikailag vereséget szenvedett.

Ez meghatározó pillanat lett Savkáék számára. Úgy érezhették, hogy sikerült eltávolítaniuk a reformok egyik legfontosabb belső ellenfelét, és ehhez Tito legalább hallgatólagos jóváhagyását is élvezik. Ám Tito álláspontja jóval bizonytalanabb volt.

Tripalo később úgy emlékezett, hogy a horvát reformerek támogatást kaptak Titótól Žanko félreállításához. Más forrás azonban ennek ellenkezőjét sugallja. Mirko Tepavac szerint Tito 1971 tavaszán arról beszélt, hogy a horvátok a tizedik ülés előtt sem egyeztettek vele, és ő kifejezetten azt mondta nekik: ne üldözzék Žankót. Haug joggal hívja fel a figyelmet erre az ellentmondásra. A részlet azért fontos, mert előrevetíti Savkáék későbbi tragédiáját.

Tito politikai stílusához hozzátartozott, hogy különböző csoportoknak eltérő jelzéseket adott, és sokáig nem kötelezte el magát véglegesen egyik oldal mellett sem. A horvát reformerek ezért többször úgy érezhették, hogy az államfő mellettük áll, miközben Tito valójában fenntartotta magának a lehetőséget, hogy szükség esetén ellenük forduljon. A tizedik ülés után Savkáék önbizalma mindenesetre jelentősen megnőtt.

Ennek egyik következménye az lett, hogy a nemzeti kérdés gyakorlatilag megszűnt tabunak lenni Horvátországban. A párt maga kezdett olyan témákról beszélni, amelyeket korábban sokan csak kulturális vagy magánkörökben mertek felvetni. Gazdasági sérelmekről, a horvát nyelvről, a köztársaság szuverenitásáról és a szövetségi központ hatalmáról lehetett nyilvánosan vitázni. A reformerek stratégiája racionálisnak tűnt: ha a kommunista párt maga fogalmaz meg hiteles választ a nemzeti problémákra, akkor nem engedi át ezt a politikai teret a nacionalistáknak. A következő másfél évben azonban éppen az ellenkező folyamat indult el.

A tizedik ülés szavai olyan politikai legitimációt biztosítottak a párton kívüli nemzeti mozgalomnak, amelyre korábban nem számíthatott. A Matica hrvatska újra és újra Savkáék megfogalmazásaira hivatkozott. Vlado Gotovac 1971-ben már arról írt, hogy a Matica programja lényegében a tizedik ülés történelmi sorsához kapcsolódik. Haug szerint a szervezet a következő két évben rendszeresen a horvát párt saját döntéseivel igazolta politikai fellépését. Savkáék ezzel csapdába kerültek. Ha fellépnek a Matica ellen, hiteltelenné tehetik saját nyitási politikájukat és elveszíthetik azt a társadalmi támogatást, amelyet éppen a nyíltabb nemzeti

diskurzusnak köszönhettek. Ha viszont nem lépnek fel, a Matica és más szereplők egyre messzebb vihetik a folyamatot, miközben Tito és a szövetségi vezetés őket teszi felelőssé azért, hogy elvesztették az irányítást.

A horvát tavasz vezetőinek legnagyobb politikai problémája tehát nem az volt, hogy titokban független Horvátországot akartak volna. Ezzel szemben: egyre nehezebben tudták megőrizni a különbséget saját föderalista reformprogramjuk és az abból kinövő radikálisabb nemzeti mozgalom között.

A konfliktust tovább bonyolította Savka és Tripalo gyors népszerűségnövekedése. Egy kommunista politikai rendszerben különösen érzékeny jelenség volt, ha valamely köztársasági vezető saját társadalmi karizmát épített ki. A párt hagyományos legitimációja kollektív és hierarchikus volt; Tito személyes kultusza mellett nemigen fért el olyan regionális vezető, akit tömegek saját nemzeti képviselőjüknek tekintettek. Savka és Tripalo azonban egyre inkább ilyen figurává vált.

A horvát közvélemény jelentős része úgy látta őket, mint akik végre nem csupán végrehajtják a belgrádi kompromisszumokat, hanem Horvátország érdekeit is képviselik a szövetségi rendszerben. Ez még nem volt

szeparatizmus. Politikai értelemben azonban már egy másfajta lojalitást teremtett: egy horvát állampolgár egyszerre lehetett jugoszláv szocialista és támogathatta saját köztársasági vezetését a föderációval szembeni vitában. Tito számára ez hosszabb távon veszélyes precedens lehetett.

Ha Horvátországban létrejöhet egy saját társadalmi támogatással rendelkező kommunista reformvezetés, mi akadályozza meg ugyanezt Szlovéniában, Szerbiában vagy másutt? Mi marad akkor a Jugoszláv Kommunisták Szövetségének egységéből? A horvát reformerek viszont azt hitték, hogy éppen ez a jövő: a föderáció nemzeti-köztársasági politikai közösségekből épül fel, amelyek a szocializmus és az önigazgatás közös keretében működnek együtt. A későbbi konfliktus egyik legmélyebb oka ez az eltérő elképzelés volt. Tito számára Jugoszlávia egysége végül mindig fontosabb maradt annál, hogy a köztársasági politikai pluralizálódás meddig fejlődhet. Savkáék viszont úgy hitték, hogy Jugoszlávia éppen akkor maradhat fenn, ha több szabadságot enged a köztársaságoknak. 1970 elején még nem látszott, hogy ez a két elképzelés kibékíthetetlen. A tizedik ülés után sokkal inkább úgy tűnt, hogy a horvát reformkommunisták nyertek. Valójában ekkor kezdődött

el a visszaszámlálás Karađorđevóig.

HÁTTÉRGYÁR

7. Matica hrvatska - amikor a kultúra politikává válik

A horvát tavasz történetének egyik legnehezebben meghatározható szereplője a Matica hrvatska volt. Ha pusztán kulturális intézményként tekintünk rá, nem érthető, miért vált 1971 végére Tito és a jugoszláv pártvezetés szemében a horvát válság egyik legfontosabb veszélyforrásává. Ha viszont egyszerű nacionalista politikai szervezetként írjuk le, elveszítjük azt a társadalmi és kulturális közeget, amelyből a befolyása kinőtt.

A Matica jóval régebbi volt a szocialista Jugoszláviánál. A XIX. századi horvát nemzeti és kulturális mozgalmak világából származott, így történeti tekintélye éppen abból fakadt, hogy nem a kommunista rendszer hozta létre. Könyvkiadással, nyelvvel, irodalommal és kulturális örökséggel foglalkozott, s hosszú ideig ez a szerep nem jelentett közvetlen politikai kihívást a párt számára.

A hatvanas évek második felében azonban megváltozott körülötte a világ. A nyelvi deklaráció, a gazdasági reformviták, a horvát párt új irányvonala és a társadalmi nyilvánosság kiszélesedése olyan teret nyitott,

amelyben a Matica egyre több olyan kérdést vállalt fel, amelyek már aligha voltak elválaszthatók a politikától.

A folyamat nem egyik napról a másikra történt. A szervezetben különböző nézetek éltek egymás mellett. Voltak, akik elsősorban kulturális autonómiát akartak; mások egyértelműen politikai programot fogalmaztak meg. A közös nevező az volt, hogy Horvátország nemzeti sajátosságait és érdekeit sokkal nyíltabban kívánták képviselni, mint amennyire azt az előző két évtized pártpolitikája lehetővé tette.

A Matica tevékenysége különösen az 1970-es horvát pártplénum után gyorsult fel. Savka Dabčević-Kučar és társai ugyan nem adtak neki politikai felhatalmazást, de az általuk kimondott tételek sok értelmiségi számára legitimációt jelentettek. Ha a horvát kommunista vezetés maga állítja, hogy az unitarizmus valódi veszély, hogy a köztársasági érdek képviselete nem azonos a nacionalizmussal, és hogy a horvát nyelv kérdését nem lehet egyszerűen adminisztratív úton elhallgattatni, akkor miért ne beszélhetne minderről a Matica is?

A különbség azonban hamar megmutatkozott. Savkáék a Kommunisták Szövetsége keretében, a szocialista Jugoszlávia megreformálását akarták. A Matica számos

szerzője és aktivistája már sokkal szabadabban mozgott. Számukra a horvát történelmi államiság, a nemzeti szuverenitás vagy a gazdasági önállóság nem feltétlenül csupán a szövetségi rendszer technikai átalakításának kérdése volt.

1970 novemberétől a Matica látványos szervezeti növekedésnek indult. Haug adatai szerint ekkor még 2323 tagja és harminc helyi szervezete volt, 1971 végére viszont már körülbelül 41 ezer tagot számlált ötvenöt fiókban. Egy kulturális társaság néhány hónap alatt országos társadalmi mozgalommá kezdett válni.

Ez a szám önmagában is jelzi, miért kezdtek félni tőle a párt konzervatívabb vezetői. A kommunista rendszer bizonyos fokú véleménykülönbséget még elviselt, különösen a kulturális és szakmai életben. Sokkal kevésbé tolerálta azonban az önálló szerveződést. Az volt igazán veszélyes, ha az eltérő vélemény mögött intézmény, tagság, helyi hálózat, sajtó és saját politikai nyelv is kialakult. A Matica éppen ezt kezdte létrehozni.

A szervezet helyi csoportjai nem csupán könyvbemutatókat és irodalmi esteket rendeztek. Történelmi évfordulókat elevenítettek fel, horvát történelmi személyiségek kultuszát élesztették újjá,

nyilvános vitákat szerveztek, s egyre gyakrabban beszéltek gazdasági és alkotmányos kérdésekről is.

Különösen nagy jelentősége lett Stjepan Radić emlékezetének. Radić, a két világháború közötti Horvát Parasztpárt vezéralakja a szerb dominanciával szembeni horvát politikai önállóság egyik történelmi szimbóluma volt. 1928-as belgrádi parlamenti meggyilkolása eleve erős érzelmi töltetet adott kultuszának. Amikor 1971-ben születésének századik évfordulóját nagy nyilvánossággal ünnepelték, az esemény egyszerre volt történelmi megemlékezés és politikai üzenet.

A Matica körül újra megjelent Josip Jelačić bán emlékezete is. Felmerült, hogy a zágrábi Köztársaság tér kapja vissza korábbi nevét, a Jelačić teret. Ezek a gesztusok önmagukban kulturális rehabilitációnak is tekinthetők, de a kommunista rendszer szimbolikus világában sokkal nagyobb jelentést kaptak. A partizánháború és a szocialista forradalom emlékezete mellé visszatértek a kommunizmus előtti horvát történelmi hagyományok.

A Matica sajtója különösen fontossá vált. 1971. április 16-án megjelent a Hrvatski tjednik első száma. A hetilap gyorsan növekvő olvasótábort szerzett, és gyakorlatilag

minden olyan témát felvetett, amely a horvát közvéleményt foglalkoztatta: politika, gazdaság, Horvátország nemzetközi helyzete, kultúra, szociális ügyek és mindenekelőtt az alkotmányos reform. Savka visszaemlékezése szerint a lap szerkesztői és szerzői között írók, nyelvészek, filmesek, közgazdászok és történészek egész sora szerepelt; Franjo Tuđman neve is ott volt az induló szerkesztőségben.

A Hrvatski tjednik azért volt különösen fontos, mert a horvát reformmozgalomnak olyan nyilvánosságot adott, amelyet a párt közvetlenül már nem tudott teljesen irányítani. Nem földalatti kiadvány volt. Legálisan jelent meg, újságárusoknál lehetett megvásárolni, és éppen ezért mutatta meg, milyen messzire jutott a politikai liberalizáció.

Az első szám programadó cikke is érdekes kettősséget mutatott. A lap beszélt horvát államiságról és a horvát nemzeti közösség integrációjáról, ugyanakkor mindezt az öngazgató szocializmus keretében fogalmazta meg, és nem Jugoszlávia elhagyását hirdette. Savka később külön hangsúlyozta ezt, részben azért, mert a kilencvenes években egyes egykori szereplők hajlamosak voltak úgy visszaemlékezni, mintha már 1971-ben is a kommunizmus és Jugoszlávia teljes felszámolása lett

volna a cél. A korabeli szövegek ennél jóval összetettebb képet mutatnak.

Éppen ez az egyik oka annak, hogy a horvát tavasz történetét utólag nehéz egyszerű függetlenségi mozgalomként leírni. A politikai szereplők nagy része még a szocializmus és Jugoszlávia nyelvét használta. A vita nem arról folyt, hogy másnap meg kell-e szüntetni az államot, hanem arról, milyen szuverenitást jelent Horvátország köztársasági státusa, és hogyan lehet ezt összeegyeztetni a föderációval. A Matica azonban folyamatosan tágította ezt a keretet.

Vlado Gotovac egyre nyíltabban fogalmazta meg, hogy a kultúrát nem lehet elválasztani a politikától. A szervezet saját programadó szövegeiben már nem is próbált úgy tenni, mintha kizárólag irodalmi társaság lenne. Gotovac szerint a Matica ugyan nem hatalmi központ, hanem a horvát kultúra energiáinak gyűjtőhelye, de programját politikai kérdések nélkül nem lehet felépíteni. Ez pontosan az volt, amit a pártvezetés veszélyesnek tartott: létrejött egy önálló szervezet, amely nem akart párttá válni, de politikai véleményt formált.

A Matica köréhez tartozó közgazdászok – Šime Đodan, Hrvoje Šošić, Marko Veselica és mások – különösen

élesen fogalmazták meg a horvát gazdasági sérelmeket. A „tisztá számlák”, a devizajövedelmek és a belgrádi bankok kérdése náluk már nem csak reformtechnikai probléma volt. Egyre inkább annak bizonyítékeként jelent meg, hogy Horvátország gazdasági teljesítményének eredményét mások használják fel.

Ezek az érvek rendkívül népszerűek voltak, mert könnyen érthetőek voltak. Egy dalmáciai szálloda dolgozója, egy rijekai kikötői munkás vagy egy Németországban dolgozó horvát vendégmunkás családja számára nem kellett részletes föderális elszámolási modelleket bemutatni. Elég volt azt mondani: a kemény valutát itt termeljük meg, mégsem mi döntünk róla.

A kommunista reformvezetés és a Matica között ezért valós tartalmi átfedés létezett. Savkáék is változtatni akartak a devizarendszeren, a bankok hatalmán és a köztársaságok pénzügyi helyzetén. Nem tudták egyszerűen „nacionalistának” minősíteni ugyanazokat a követeléseket, amelyeket részben ők maguk is képviseltek. A különbség a politikai keretben és a hangnemben volt.

Savkáék kompromisszumokat kerestek a többi köztársasággal. A Matica radikálisabb szerzői egyre

gyakrabban úgy írtak Horvátországról, mint egy szuverén politikai közösségről, amely önkéntesen vesz részt Jugoszláviában.

A különbség 1971 őszén vált igazán látványossá, amikor a horvát alkotmány módosításáról folyt vita. A Matica saját alkotmányszöveget is javasolt. Eszerint Horvátország a horvát nép nemzeti állama, a horvát népet oszthatatlan szuverenitás illeti meg, a hivatalos nyelv pedig a horvát. A szöveg emellett hangsúlyozta az önrendelkezési jogot, beleértve az elszakadás jogát is, és Jugoszláviát önkéntes társulásként értelmezte.

A horvát kommunista vezetés számára ez már túl messz ment. Savkáék is a köztársasági szuverenitás erősítését akarták, de nem fogadták el azt a megfogalmazást, amely a politikai szuverenitást lényegében kizárólag a horvát néphez kötötte. Horvátországban ugyanis jelentős szerb lakosság élt, és a partizánállam legitimációjának egyik alapja éppen a horvátok és szerbek közös antifasiszta harca volt.

A Matica később próbált ezen finomítani, és külön is megemlíteni a horvátországi szerbek és más nemzetiségek helyzetét. A politikai kár azonban már megtörtént. A vita azt a kérdést nyitotta meg, amely két

évtizeddel később ismét végzetessé vált: ha Horvátország szuverén nemzeti állam, akkor milyen alkotmányos hely illeti meg a területén élő szerbeket?

A szervezet területi terjeszkedése még érzékenyebbé tette a helyzetet. Matica-csoportok jelentek meg nemcsak Horvátországban, hanem Bosznia-Hercegovina és Vajdaság horvát közösségeiben is. Ezzel a kulturális nemzeti közösség határa kezdett átnyúlni a jugoszláv köztársasági határokon. Ez a Tito-rendszer számára vörös vonal volt.

Jugoszlávia stabilitásának egyik alapja az volt, hogy a köztársasági határokat nem tekintik etnikai határoknak. Ha minden köztársaság „saját” nemzetének tagjait kezdené politikailag szervezni a szomszédos köztársaságokban, az egész föderáció területi rendje megkérdőjeleződne.

A Matica környezetében ráadásul felmerültek olyan kijelentések is, amelyek Hercegovina vagy más területek horvát nemzeti jellegét hangsúlyozták. Nem ez volt a szervezet egységes hivatalos programja, de a pártvezetés számára már az is elegendő volt, hogy ilyen nézetek megjelenhettek a mozgalom közelében.

A helyzetet tovább súlyosította a „prebrojavanje”, vagyis az etnikai „megszámlálás” kérdése. Egyes vállalatoknál és intézményeknél felmerült, hogy meg kell vizsgálni, arányosan vannak-e jelen horvátok és szerbek a vezető pozíciókban. A horvát nacionalisták szerint bizonyos intézményekben a szerbek felülreprezentáltak voltak, ami a korábbi centralista rendszer öröksége.

A párt számára azonban az ilyen etnikai számolgatás különösen veszélyes volt. Ha minden vállalatnál, hivatalban és intézményben azt kezdik nézni, milyen nemzetiségű az igazgató, a mérnök vagy a főkönyvelő, akkor a szocialista társadalom osztály- és öniszervezési nyelve pillanatok alatt etnikai versennyé alakulhat. Savka és Tripalo itt már érezhetően távolodott a Matica radikálisabb köreitől. De még ekkor sem akarták egyszerűen betiltani vagy szétverni a szervezetet.

Savka visszaemlékezésében visszatérően azt hangsúlyozza, hogy politikai ellenfeleikkel vitázni akartak. A konzervatív pártvezetők viszont már önmagában károsnak tekintették azt, hogy pártvonalon kívüli ellenzéki nézetek nyilvánosan létezhetnek. Savka szerint ellenfelek rendszeresen összegyűjtötték a Studentski list, a Kolo, a Kritika vagy a Hrvatski tjednik olyan cikkeit, amelyek nem illeszkedtek a hivatalos

vonathoz, majd ezeket bizonyítékként vitték Tito elé. A két felfogás közötti különbség alapvető volt. Savkáék azt mondták: a rendszer elég erős ahhoz, hogy elviselje a vitát. Ellenfeleik azt mondták: ha az ellenzék szerveződni kezd, már maga a vita is a párt hatalmi monopóliumát veszélyezteti.

A Matica története végül az utóbbi félelmet igazolta abban az értelemben, hogy a szervezet valóban alternatív társadalmi központtá vált. Nem kellett formálisan párttá alakulnia ahhoz, hogy tízezrek számára politikai képviseletet jelentsen.

Ezzel azonban Savkáék helyzete is egyre tarthatatlanabbá vált. A Matica népszerűsége részben az ő reformjaik következménye volt, mégsem tudták irányítani. A szervezet gyakran az ő politikai nyelvüket használta, de náluk messzebbre ment. Ha felléptek ellene, saját nyitásukat tagadták volna meg. Ha továbbra is tolerálták, Tito szemében ők lettek felelősek azért, hogy kialakulhatott egy párton kívüli tömegmozgalom. A horvát tavasz egyik legsajátosabb tragédiája éppen ebből született: a reformkommunisták olyan politikai teret nyitottak, amelyben náluk radikálisabb erők is megszólalhattak. És mire ezt felismerték, már nem tudták egyszerűen visszazárni.

8. A tavasz leér a gyárakba

Ha a horvát tavasz történetét kizárólag Zágrábban meséljük el, könnyen úgy tűnhet, hogy értelmiségiek, pártvezetők és diákok konfliktusa volt. A mozgalom társadalmi súlyát azonban éppen az mutatta, hogy kérdései a nagy ipari üzemekben és vidéki városokban is megjelentek. Sziszek erre különösen jó példa.

A Száva és a Kulpa találkozásánál fekvő város a szocialista Horvátország egyik legfontosabb ipari központja volt. Acélműve, olajfinomítója, vegyipara és energetikai létesítményei miatt a város társadalmi szerkezetét rendkívül erősen meghatározta az ipari munkásság. 1971-ben a társadalmi szektorban foglalkoztatott 22 611 ember közül 11 371-en, vagyis valamivel több mint ötven százalék dolgozott az iparban és bányászatban; a horvát köztársasági átlag ekkor körülbelül 37 százalék volt. Sziszek 1970-es társadalmi termékének több mint fele szintén az iparból származott. Ez olyan város volt, ahol az „önigazgatás” nem tankönyvi fogalomnak számított. A munkástanácsok, vállalati pártszervezetek, igazgatók, mérnökök és helyi politikusok naponta vitáztak pénzről, beruházásról, bérekről, lakásokról, szociális juttatásokról és arról, ki

jogosult dönteni egy vállalat ügyeiben. Ezért vált különösen érdekessé, amikor a jugoszláv nagypolitika konfliktusai ugyanebben a nyelvben kezdtek megjelenni.

A városban a Željezara, az acélmű, önmagában is politikai tényező volt. Nem csak egy vállalatot jelentett, hanem több ezer dolgozót, lakótelepet, infrastruktúrát, sport- és kulturális életet, pártszervezetet és vezetői hálózatot. Egy ilyen üzem és a városi tanács konfliktusa könnyen egész Sziszek politikai életét meghatározhatta.

1970 végén, 1971 elején éppen ilyen vita robbant ki a kommunális hozzájárulás körül. A városvezetés több pénzt akart szerezni a helyi infrastruktúra fejlesztésére. Sziszek rohamosan nőtt, miközben számos városrészben hiányos volt a vízvezeték, a csatornázás, az utak vagy a közvilágítás. A városi szakemberek szerint jelentős beruházásokra volt szükség ahhoz, hogy a lakókörnyezet utolérje az ipari növekedést. A kérdés egyszerűnek tűnhetett: mennyit fizessenek a nagyvállalatok a város fenntartásához?

Ám ugyanebben az időszakban országos szinten is arról vitáztak, mennyit fizessen Horvátország a szövetségi kasszába. A helyi és országos vita szinte tükörképe lett egymásnak.

A Željezara vezetői úgy érezhették, hogy az öngazgató vállalat jövedelméből túl sokat akar elvonni a város. A városvezetés viszont arra hivatkozhatott, hogy az üzem dolgozóinak lakásához, útjaihoz, vízellátásához és közszolgáltatásaihoz a vállalatnak is hozzá kell járulnia. A technikai pénzügyi vita hamar politikai jelentést kapott. Klasić részletesen bemutatja, hogy a kommunális hozzájárulás konfliktusa miként vált a Željezara és a helyi vezetés közötti, már korábban kialakult politikai ellentét csúcspontjává. Ez a történet azért fontos, mert megmutatja a jugoszláv öngazgatás egyik alapproblémáját. Kié a vállalat pénze?

A dolgozóké? A vállalaté? A helyi közösségé? A köztársaságé? A föderációé? Ugyanez a kérdés minden szinten újra megjelent.

A sziszeki konfliktusban ráadásul személyes és politikai lojalitások is keveredtek. A városi vezetés egy része közel állt a horvát reformirányhoz, míg az ipari vállalatok pártszervezeteiben más csoportok erősebbek voltak. A „liberális” és „konzervatív” címkék azonban itt is csak korlátozottan használhatók. Nem csak két jól elkülöníthető politikai tábor harcolt egymással.

Klasić egyik legfontosabb megállapítása éppen az, hogy Sziszek politikai konfliktusait túlzás lenne nemzeti vagy nacionalista törésvonalként leírni. Voltak nacionalista incidensek, és a horvát-szerb kérdés is megjelent, de a párton belüli megosztottság ennél jóval összetettebb volt. Sok konfliktus személyi, intézményi, generációs vagy gazdasági eredetű volt. Különösen fontos ellensúly a későbbi történelmi emlékezethez.

A kilencvenes évek háborúja után könnyű minden 1971-es konfliktust úgy visszaolvasni, mintha már akkor horvátok és szerbek álltak volna egymással szemben. A korabeli társadalmi valóság ennél jóval bonyolultabb volt. Horvátok és szerbek együtt dolgoztak ugyanabban a gyárban, ugyanahhoz a párthoz tartoztak, azonos munkástanácsokban ültek, és sok esetben politikai álláspontjukat nem nemzetiségük határozta meg. A nemzeti kérdés azonban egyre inkább behatolt ebbe a világba is.

Különösen érzékeny volt a vezetői posztok nemzetiségi összetételének kérdése. Egyes horvát nacionalista körök azt állították, hogy bizonyos vállalatokban, állami szervezetekben vagy pártintézményekben a szerbek arányukhoz képest túl sok vezetői állást töltenek be. Ezt a jelenséget a korábbi centralista rendszer örökségének

tekintették. Az ellenoldal számára az ilyen „megszámlálás” maga volt a nacionalizmus bizonyítéka. Ha valakit többé nem szakmai teljesítménye vagy politikai álláspontja, hanem neve és nemzetisége alapján vizsgálnak, akkor az öngazgató szocialista rendszer alapelve kerül veszélybe.

A vita azért volt rendkívül romboló, mert szinte ellenőrizhetetlen gyanakvást teremtett. Ha egy vállalat igazgatója szerb volt, ez önmagában semmit sem bizonyított. De ha valaki eleve azt feltételezte, hogy a rendszer Horvátország rovására működik, minden ilyen kinevezés bizonyítékként szolgálhatott.

A Matica megpróbált a vállalatokban is befolyást szerezni. Helyi csoportok létrehozása, kulturális rendezvények és a tagság bővítése révén a szervezet megjelent az ipari munkásság környezetében is. Ez különösen aggasztotta a pártvezetés konzervatívabb szárnyát. Egy kulturális szervezetet még el lehetett viselni az egyetemeken és könyvkiadásban; ha azonban a nagyüzemekben is önálló hálózatot épít, akkor a munkásságot kezdi elérni.

A kommunista rendszer számára a munkásság politikai hűsége szimbolikusan is alapvető volt. A párt

hatalmának hivatalos igazolása a munkásosztály vezető szerepén alapult. Ha a nagyüzemi dolgozók tömegesen egy párton kívüli nemzeti mozgalomhoz csatlakoznak, az egészen más veszélyt jelentett volna, mint az értelmiségi tiltakozás. Ezért lett később Tito egyik fontos érve az, hogy a horvát munkásság nem követte a diákmozgalmat. A pártvezetés számára ez bizonyította, hogy a nacionalista mobilizáció még nem hódította meg a rendszer társadalmi alapját.

Sziszeken ugyanakkor a kulturális élet is látványosan felpezsdült. 1971 első felében egyre több rendezvény kapott kifejezetten horvát nemzeti jelleget. Stjepan Radić születésének századik évfordulójára Trebarjevo Desnában rendezett ünnepség például messze túlnőtt egy helyi megemlékezés keretein.

Horvát zászlók, történelmi személyiségek képei, népviselet és régi horvát dalok jelentek meg az ilyen összejöveteleken. A közönség számára ezek az események egyszerre jelentettek kulturális felszabadulást és politikai azonosulást a horvát reformiránnyal. A helyi Matica-csoport ebben fontos szerepet játszott.

A legérdekesebb talán az, hogy a városi kulturális intézmények hagyományos munkája és a politikai nemzeti mozgalom között eleinte nem húzódott éles határ. Múzeumi kiadvány, várostörténeti könyv, történelmi évforduló és politikai identitás könnyen ugyanazon kulturális program része lehetett.

A későbbi megtorlás mutatta meg, milyen gyorsan változott meg ennek megítélése. Klasić megemlíti, hogy egy Sziszekről szóló, a város építészeti és történeti fejlődését feldolgozó könyvet a helyi Matica és a múzeum közösen jelentetett meg. A horvát tavasz leverése után azonban a Matica kiadványai tartalmuktól függetlenül gyanússá váltak, és sokat eltávolítottak a nyilvánosságból. Jól látszik ebből, hogyan működött a megtorlás logikája. Nem minden könyv, rendezvény vagy helyi aktivista volt nacionalista. De amikor a Matica egészét ellenforradalmi szervezetként kezdték kezelni, a hozzá kapcsolódó tevékenységek is politikai bélyeget kaptak.

A nagyüzemek történetéből az is látható, hogy a horvát tavasz nem volt egyszerűen „polgári nacionalista” mozgalom, ahogy később a hivatalos propaganda gyakran leírta. Gazdasági kérdései közvetlenül érintették a munkásokat: vállalati jövedelmek, beruházás,

lakásépítés, bérek, deviza, helyi infrastruktúra és a döntések helye. A mozgalom ugyanakkor soha nem tudta teljesen maga mögé állítani a nagyüzemi munkásságot. Ez meghatározó politikai korlát maradt.

A zágrábi értelmiség, a diákok, a Matica aktivistái és a reformkommunista vezetés együtt már komoly társadalmi erőt jelentettek. De a jugoszláv rendszer vezetői számára még mindig lehetett azzal érvelni, hogy a munkásosztály többsége nem akar radikális politikai változást. Ez a körülmény decemberben Tito döntésében is szerepet kapott.

A horvát tavasz így egy különös köztes állapotban maradt. Több volt elitmozgalomnál, de nem vált általános társadalmi forradalomná. Elérte a városokat és gyárakat, de nem szervezte egységes politikai blokkba a munkásságot. Ez a hiány később Savkáék számára végzetesnek bizonyult.

9. A diákok radikalizálják a tavaszt

A horvát tavasz utolsó hónapjaiban a zágrábi egyetemi mozgalom vált a válság legkiszámíthatatlanabb szereplőjévé. A diákok eleinte nem Savka Dabčević-Kučar és Miko Tripalo ellen léptek fel. Ezzel szemben: jelentős részük bennük látta azt a politikai vezetést, amely végre hajlandó nyíltan beszélni a horvát nemzeti és gazdasági érdekekről. Ez azonban nem jelentett feltétlen engedelmességet.

A fiatalok egyre gyakrabban érezték úgy, hogy a reformvezetés túl lassú, túl kompromisszumkereső és túl óvatos. Savkáék számára a politikai cél a föderáció átalakítása volt; a diákmozgalom egyes vezetői viszont már olyan követeléseket fogalmaztak meg, amelyek a horvát szuverenitást jóval messzebb vitték. A generációs különbség is fontos volt.

Savka és Tripalo a kommunista mozgalomban szocializálódtak, és politikai gondolkodásukban mélyen jelen volt Jugoszlávia antifasiszta alapító mítosza. A diákok többsége viszont már a háború után született. Számukra 1941–1945 nem saját politikai tapasztalat volt, hanem történelem. Nem érezték ugyanazt a félelmet

attól, hogy minden nemzeti konfliktus visszavezethet a polgárháborúhoz. Ez nagy különbség volt.

A hatvanas évek egyetemi világát amúgy sem lehetett egyszerűen nacionalista térként leírni. 1968-ban Jugoszláviában is voltak baloldali, rendszerkritikus diákmegmozdulások, amelyek sok tekintetben éppen a szocialista rendszer társadalmi egyenlőtlenségeit bírálták. A zágrábi diákság politikai radikalizmusa tehát több forrásból táplálkozott: demokratizálási igényből, társadalomkritikából és egyre erősebb nemzeti érzésből. 1971-re az utóbbi egyre nagyobb súlyt kapott.

A hallgatói vezetés egyik legismertebb alakja Dražen Budiša lett. Mellette Ivan Zvonimir Čičak, Ante Paradžik és mások is meghatározó szerepet játszottak. Későbbi politikai pályájuk különböző irányokba vezetett, de 1971-ben közös volt bennük az az érzés, hogy a horvát reformfolyamat történelmi lehetőséget teremtett.

A diákok különösen érzékenyek voltak a gazdasági kérdésekre. Ez első pillantásra meglepő lehet, mert a későbbi emlékezet elsősorban nemzeti követeléseikkel azonosítja őket. A novemberi sztrájk hivatalos indoka azonban éppen a deviza-, bank- és külkereskedelmi rendszer reformja volt. Ez mutatja, milyen mélyen

összefonódott a gazdasági és nemzeti kérdés.

A diákvezetők úgy érveltek, hogy a fennálló devizarendszer károsítja a horvát munkásság érdekeit. A kemény valutát termelő vállalatok és köztársaságok nem rendelkezhetnek megfelelően saját jövedelmük fölött, ezért az egész rendszer ellentmond az öngazgatás elvének. A gazdasági nyelv egyszerre volt szocialista és nemzeti. Nem azt mondták, hogy a munkásosztályt ki kell venni a politikából, hanem ezzel szemben: azt állították, hogy a horvát munkás érdekeit a föderális gazdasági rendszer sérti. Ez rendkívül erős retorikai fegyver volt. A diákság azonban hamar túlment ezen.

1971 novemberében Budiša már nyíltan figyelmeztette Savkáékat is. Azt állította, hogy a háttérben olyan politikai játszma zajlik, amely meg akarja osztani a reformvezetést és a horvát társadalmat. Ha Savka, Tripalo és társaik ezt nem ismerik fel, elveszíthetik a „nemzet bizalmát”. Ez a mondat önmagában mutatta, mennyire megváltozott az erőviszony. A diákok már nem csak támogatták a politikai vezetőket. Feltételeket szabtak nekik.

A párt hivatalos hierarchiájában Savka és Tripalo a köztársaság legmagasabb politikai vezetői közé

tartoztak. A diákmozgalom politikai nyelvében viszont legitimitásuk abból származott, hogy képviselik-e megfelelően a horvát nemzetet. Ez már lényegesen más hatalomfelfogás volt.

November 18-án Budiša és társai olyan követeléseket is megfogalmaztak, amelyek Savkáék programjánál sokkal radikálisabbak voltak. Felmerült Horvátország külön ENSZ-tagsága, a horvát nyelv kizárólagos használata, valamint önálló horvát katonai struktúrák gondolata. Ezeket a követeléseket már nehéz volt a pusztá föderális reform keretébe illeszteni.

A külön ENSZ-tagság például gyakorlatilag azt feltételezte, hogy a horvát köztársaság a nemzetközi jogban is önálló állami személyiséggel rendelkezzen. A horvát katonai egységek és parancsnoki nyelv követelése pedig a Jugoszláv Néphadsereg egységének alapelvét kérdőjelezte meg. A reformvezetés számára ez komoly veszélyt jelentett.

Savkáék addig folyamatosan azt állították Titónak, hogy a horvát társadalomban zajló mobilizáció a szocialista Jugoszlávia keretei között tartható. A diákok radikális követelései viszont éppen ezt az érvelést gyengítették.

November 22-én körülbelül két-háromezer hallgató gyűlt össze a zágrábi diákközpontban, és megszavazta a sztrájkot. Másnap a horvátországi felsőoktatási intézményekben megkezdődött az akció. A hivatalos sztrájkfelhívás továbbra is elsősorban gazdasági követeléseket hangsúlyozott: a deviza-, bank- és külkereskedelmi rendszer radikálisabb átalakítását, amely szerintük lehetővé tenné a horvát munkásság létfontosságú problémáinak megoldását. A sztrájk azonban már senki számára nem tűnhetett egyszerű gazdaságpolitikai demonstrációnak.

A hallgatói vezetés egyidejűleg követelte a horvát nyelv alkotmányos megerősítését, azt, hogy a horvátországi katonai alakulatokban a horvát legyen a vezényleti nyelv, a horvát katonák lehetőség szerint Horvátországban szolgáljanak, és a jugoszláv admirális költözzön Splitbe. Ugyanebben a politikai közegben hangzottak el még radikálisabb szuverenitási követelések is. Savka, Tripalo és Dragutin Haramija megpróbálta visszatartani a diákokat a sztrájktól. Ez volt az a pont, ahol egyre világosabban szétvált a reformvezetés és a tömegmozgalom logikája.

Savkáék tudták, hogy Tito türelme a végéhez közeledik. A párton belüli konzervatívok hónapok óta

gyűjtötték a bizonyítékokat arra, hogy a horvát vezetés elvesztette az irányítást. Egy tömeges egyetemi sztrájk pontosan azt az érvet erősítette, amelyet ellenfeleik használni akartak. A diákok viszont éppen azért nem akartak meghátrálni, mert úgy érezték, a reformvezetés veszélyben van.

Az ő logikájuk szerint a tömeges támogatás bemutatása megvédheti Savkáékat. Ha több ezer hallgató nyilvánosan mögéjük áll, Tito és a konzervatív pártvezetők nem állíthatják, hogy a reformpolitika csak egy szűk elit ügye. Ez politikailag végzetes félreértésnek bizonyult. A diákok azt hitték, a tömeg ereje növeli a horvát vezetés tárgyalási pozícióját. Tito viszont éppen a tömeg mobilizációját tekintette annak bizonyítékaként, hogy a helyzet kicsúszik a párt ellenőrzése alól. A két politikai rendszerfelfogás itt ütközött össze a legtisztábban. A diákok számára a társadalmi támogatás legitimációt adott. A kommunista egypártrendszer számára az önálló tömegmozgalom a hatalmi monopólium elvesztésének veszélyét jelentette.

Savka november 28-án a zágrábi rádió-televízióban már nyíltan elhatárolódott a radikális iránytól. Elismerte, hogy a diákok többségének motivációi és törekvései pozitívak lehetnek, ugyanakkor kijelentette, hogy olyan

erők is jelen vannak a mozgalomban, amelyeknek semmi közük az ő politikai platformjukhoz, sőt ellenségesek vele szemben. Ám ekkor már késő volt.

A politikai probléma nem az lett, hogy a reformvezetés egyetért-e minden diákjelszóval. Az lett a kérdés, képes-e még irányítani az eseményeket. Tito szemében egyre inkább úgy tűnt, hogy nem.

A hallgatók megpróbálták a munkásság támogatását is megszerezni. Ha ez sikerül, a mozgalom egészen más szintre lépett volna. Egy kommunista államban a munkások és diákok közös fellépése különösen fenyegető lehetett volna, hiszen közvetlenül a rendszer hivatalos társadalmi alapját kérdőjelezi meg. A nagyüzemi támogatás azonban korlátozott maradt.

Voltak munkásgyűlések és szolidaritási gesztusok, de nem alakult ki általános sztrájk. A pártszervezetek és vállalati vezetők több helyen sikeresen megakadályozták, hogy a diákakciók üzemi mozgalommá váljanak. Ez Tito számára kulcsfontosságú volt. Karađorđevóban később külön hangsúlyozta, milyen szerencsésnek tartja, hogy a horvát munkásosztály nem csatlakozott a diáksztrájkhoz. Ez volt az a társadalmi határ, amely lehetővé tette számára, hogy a válságot még párton belüli politikai

tisztogatással, és ne katonai beavatkozással kezelje.

A diákok radikalizálódása közben a horvát párt belső konfliktusa is végső szakaszába ért. Bakarić és más konzervatívabb vezetők egyre nyíltabban fordultak Tito felé. Dušan Dragosavac november közepén már a horvát pártvezetés többségének nevében tájékoztatta az államfőt a helyzetről. Tito addigra maga is arra a következtetésre jutott, hogy lépni kell.

A diákmozgalom vezetői valószínűleg érzékelték, hogy valami készül. Egyes források szerint a sztrájkot eredetileg későbbre tervezték, de azért hozták előre novemberre, mert úgy vélték, Tito rövidesen fellép Savkáék ellen. Ha így volt, döntésük tragikusan visszafelé sült el. Ahelyett, hogy megvédte volna a reformvezetést, a sztrájk Tito számára további indokot adott a beavatkozásra.

A hallgatók másik tévedése az volt, hogy nem érzékelték pontosan a saját politikai erejük határát. A zágrábi egyetem látványos mobilizációja erős képet mutatott, de a jugoszláv állam hatalmi struktúrájával szemben kevés volt. Nem rendelkeztek országos szervezettel, nem állt mögöttük a hadsereg, a nagyüzemi munkásság többsége sem csatlakozott hozzájuk, és még

a horvát reformvezetés sem vállalta radikális követeléseiket. Politikai jelentőségük mégis rendkívüli volt. Ők tették láthatóvá, hogy a horvát tavasz többé nem azonos Savka és Tripalo programjával. A mozgalom önálló életre kelt. Ez változtatta meg Tito döntésének természetét. Ha a konfliktus csupán a horvát és szövetségi vezetők közötti gazdasági vagy alkotmányos vita marad, lehetett volna további kompromisszumokat keresni. Ha azonban a köztársasági vezetés mögött egy önálló nemzeti tömegmozgalom, kulturális szervezet és radikalizálódó diákság jelenik meg, akkor Tito szemében már a párt hatalmi rendszerének egésze került veszélybe. A kérdés innentől nem az volt, milyen legyen a devizarendszer. Nem is az, hogy hivatalosan horvátnak vagy szerbhorvátnak nevezzék-e a nyelvet. Hanem az, hogy ki irányít Horvátországban. A Horvát Kommunisták Szövetsége? Savka és Tripalo személyes politikai tekintélye? A Matica? A diákmozgalom? Vagy továbbra is Tito? 1971 novemberének végére erre már csak egyetlen hatalmi központ akart választ adni. A következő felvonás helyszíne Karađorđevo volt.

10. Karađorđevo - Tito lezárja a tavaszt

1971 novemberének utolsó napjaira a horvát válság már messze túlnőtt azon a vitán, amely néhány évvel korábban a gazdasági decentralizációról vagy a nyelv státusáról kezdődött. A horvát pártvezetésen belül nyílt törés alakult ki, a Matica hrvatska tízezres tagsággal és saját sajtóval rendelkezett, a diákság sztrájkolt, és egyre radikálisabb szuverenitási követeléseket fogalmazott meg. Tito számára ekkor már nem az volt a legfontosabb kérdés, mely horvát gazdasági panasz jogos, hanem az, hogy a Kommunisták Szövetsége képes-e még ellenőrizni a politikai folyamatot.

A horvát reformvezetés helyzete eközben szinte megoldhatatlanná vált. Savka Dabčević-Kučar és Miko Tripalo nem akart szakítani Jugoszláviával, és a diákok több követelését kifejezetten elutasították. Mégis azoknak a társadalmi erőknél a szimbólumaivá váltak, amelyek már jóval tovább mentek az ő programjuknál. Ezzel elvesztették azt az érvet, amelyre politikájuk kezdettől épült: hogy a nyitás segítségével éppen ők tudják a horvát nemzeti kérdést a szocialista rendszer keretei között tartani.

A döntéshez vezető folyamatban a hadsereg szerepe sem hagyható figyelmen kívül. A Jugoszláv Néphadsereg saját önképében nem valamely köztársaság, hanem a forradalom és a jugoszláv állam hadserege volt. A tábornoki kar jelentős része mély bizalmatlansággal figyelte a nemzeti mozgalmak erősödését. A hadsereg vezetőinek szemében a második világháború tapasztalata továbbra is közvetlen politikai emlékezet maradt: a nemzeti szétesés számukra nem elméleti veszélyt, hanem egy új polgárháború lehetőségét jelentette.

1971 októberében ráadásul nagyszabású hadgyakorlatot tartottak Sloboda '71 néven. Maga a hadgyakorlat nem bizonyítja, hogy Tito ekkor már katonai fellépést készített elő Horvátország ellen, és ezt a könyvben sem szabad így állítani. A horvát reformvezetés számára azonban a hadsereg erődemonstrációja nyilvánvalóan politikai jelentést is hordozhatott. Savka későbbi értelmezésében a katonai jelenlét figyelmeztetésként is olvasható volt: a föderáció mögött továbbra is ott állt az a fegyveres erő, amelyet Tito végső esetben bevethetett volna.

Novemberre ez már nem pusztán elméleti lehetőség volt. Haug szerint Tito valóban mérlegelte a hadsereg alkalmazását, ám végül úgy döntött, hogy a horvát

pártvezetés leváltásával próbálja meg lezárni a válságot. A diáksztrájk és a tömeggyűlésekről hozzá eljutó felvételek megerősítették benne, hogy a helyzetet nem lehet tovább hagyni fejlődni.

A helyszín Karađorđevo lett, Tito vajdasági rezidenciája. A név később szinte fogalomná vált Horvátországban, hasonlóan ahhoz, ahogyan bizonyos történelmi helyszínek egyetlen politikai eseménnyel azonosulnak. 1971. december 1-jén Tito, a Jugoszláv Kommunista Szövetsége kibővített elnöksége és a horvát párt vezetői ültek tárgyalóasztalhoz.

Az első nap megbeszélései több mint húsz órán át tartottak. Tito hosszú ideig inkább hallgatott, és hagyta, hogy a horvát vezetők ismertessék álláspontjukat. Ez a tárgyalási módszer nem volt idegen tőle. Gyakran engedte, hogy a különböző csoportok részletesen kifejtsék álláspontjukat, mielőtt nyilvánvalóvá tette, melyik oldalt támogatja. Savkáék számára azonban ekkor már kevés valódi tárgyalási tér maradt.

December 2-án Tito nyilvánosan is keményen bírálta a horvát vezetést. Azt vetette a szemükre, hogy túl sokáig túrték a nacionalista és rendszerellenes erők megerősödését, nem léptek fel kellő időben a sajtó, a

Matica és a radikalizálódó diákság ellen, sőt politikájuk objektíve lehetővé tette ezek növekedését. A diáksztrájkot nem elszigetelt novemberi eseménynek tekintette, hanem egy hosszabb politikai folyamat végpontjának.

Tito külön hangsúlyozta, hogy szerencsére a horvát munkásság nem csatlakozott tömegesen a hallgatókhoz. A kijelentésből jól látható, hol húzta meg a rendszer a valódi veszély határát. Értelmiségiek, kulturális körök és diákok tiltakozását még lehetett kezelni. Ha azonban a nagyüzemek munkássága is országos méretű politikai mozgalommá szerveződik, az közvetlenül megkérdőjelezte volna a kommunista állam társadalmi legitimációját.

A gazdasági követelések ügyében Tito álláspontja árnyaltabb volt, mint ahogyan a későbbi hivatalos történetírás gyakran bemutatta. Nem állította, hogy a deviza-, bank- és külkereskedelmi rendszerrel kapcsolatos horvát panaszok mind alaptalanok. Sőt, elismerte, hogy több ilyen problémát rendezni kell. A döntő különbség számára az eljárás volt: ezeket a kérdéseket az intézményekben kell megoldani, nem az utcán. Ez a mondat tulajdonképpen a horvát tavasz teljes konfliktusának lényegét sűrítette magába.

Tito hajlandó volt decentralizálni Jugoszláviát, amennyiben a decentralizációt ő és a párt ellenőrizte. Hajlandó volt erősíteni a köztársaságokat, ha a változás felülről, alkotmányos folyamatban történt. Amit nem fogadott el, az az volt, hogy a társadalmi mozgósítás önálló politikai nyomást gyakoroljon a vezetésre. Savka és Tripalo pontosan ezen a határon lépett túl, még akkor is, ha nem szándékosan.

A reformpolitikájuk lényege az volt, hogy több nyilvános vitát engedjenek. A vita azonban szereplőket teremtett. A Matica saját politikai súlyt szerzett, a diákmozgalom saját vezetőket választott, a sajtó pedig egyre kevésbé várta meg a párt jóváhagyását. A horvát vezetés úgy vélte, mindezt még képes politikailag integrálni; Tito viszont arra jutott, hogy a párt elveszítheti monopolhelyzetét. Karađorđevóban ezért nem csak a horvát nacionalizmusról született ítélet. A liberalizáció határaitól született ítélet.

A horvát reformerek megpróbálták megvédeni magukat. Hangsúlyozták, hogy maguk is felléptek nacionalista túlzások ellen, és nem azonosak a radikális követelésekkel. Savka arra is hivatkozhatott, hogy éppen azért engedtek nyilvános vitát, mert szerintük a problémák elfojtása termeli újra a nacionalizmust.

Tito logikája azonban ekkorra megfordult. Számára már nem az számított, hogy a reformvezetés mit mond saját szándékairól, hanem az, milyen politikai következmények alakultak ki uralma alatt. A pártvezetők felelősek a helyzetért akkor is, ha nem ők szerveztek minden megmozdulást.

A következő napok még nem tették automatikussá Savkáék bukását. A horvát pártban továbbra is jelentős támogatással rendelkeztek, és több helyi szervezet nyilvánosan is mögéjük állt. A párt konzervatív szárnya azonban Karađorđevo után már Tito egyértelmű támogatását élvezte. Bakarić ekkor döntő szerephez jutott.

Az a politikus, aki néhány évvel korábban segített Savka és Tripalo felemelkedésében, 1971 végére arra jutott, hogy a reformkísérlet veszélyezteti Jugoszlávia és a párt stabilitását. Nyilvánosan szembefordult a „tömegmozgalom” koncepciójával, és azok oldalára állt, akik személyi változásokat követeltek.

December 9-én a jugoszláv párt végrehajtó vezetése már világosan üzent: azok a vezetők, akik nem hajlandók végrehajtani a Karađorđevóban elfogadott irányt, önként mondjanak le, ellenkező esetben az őket

megválasztó szerveknek kell leváltaniuk őket. Burg szerint ezzel gyakorlatilag megszűnt minden lehetőség arra, hogy Savka, Tripalo, Pirker és a körülöttük álló reformcsoport hivatalban maradjon. December 12-13-án bekövetkezett a politikai vég.

Savka Dabčević-Kučar, Pero Pirker, Marko Koprtla és társaik lemondtak, Miko Tripalo távozását szintén bejelentették. A jelenet érdekes módon nem hasonlított a sztálinista tisztogatások klasszikus dramaturgiájára. Nem következett azonnali nyilvános megalázás, és a horvát Központi Bizottság ülésén sem kényszerítették a bukott vezetőket látványos önkritikára. Burg Rusinow nyomán kifejezetten méltóságteljesen megrendezett átmenetként írja le a lemondást. Ez azonban nem jelentett enyhe politikai fordulatot.

A rendszernek fontos volt, hogy Savkáék ne váljanak mártírokká. Ha a vezetőket megalázzák, bebörtönzik vagy azonnal árulóként kezelik, az könnyen növelhette volna társadalmi támogatásukat. Sokkal célszerűbb volt a pártfegyelemre építeni: a kommunista vezető, akinek politikája vereséget szenvedett, elfogadja a döntést és visszavonul. Savka és Tripalo ezt megtette. Éppen ez járult hozzá ahhoz, hogy a horvát tavasz meglepően gyorsan összeomlott.

A lemondások hírére Zágrábban tüntetések törtek ki. Több száz, főként egyetemista demonstrált napokon keresztül, és a rendőrség stratégiai pontokat foglalt el a városban. Burg adatai szerint mintegy 550 tüntetőt vettek őrizetbe. A hadsereg továbbra is készen állt, de bevetésére nem került sor. A rendszer gyors győzelmének több oka volt.

A reformvezetők elfogadták a pártfegyelmet, ezért nem hívták ellenállásra támogatóikat. A munkásság nem indított általános sztrájkot. A rendőrség és a hadsereg lojális maradt a szövetségi vezetéshez. A kommunista párt szervezeti hálózata pedig továbbra is működött a munkahelyeken, településeken és intézményekben. A horvát tavasz tehát nem azért omlott össze ilyen gyorsan, mert ne lett volna társadalmi támogatása. Azért omlott össze, mert a támogatásból nem alakult ki a pártállam intézményeivel szemben működő önálló hatalmi rendszer. Tito ezt pontosan felismerte. Karađorđevo után még szükség volt tisztogatásra, de nem volt szükség forradalom leverésére. A horvát tavasz politikai vezetését néhány hét alatt félre lehetett állítani. A következményeit viszont nem.

11. A tisztogatás és a horvát hallgatás

Karađorđevo után a horvát politikai élet felszíne meglepően gyorsan elcsendesedett. Ez a gyorsaság azonban megtévesztő. Nem arról volt szó, hogy 1971 végén a társadalom egyik napról a másikra elfogadta volna a reformmozgalom vereségét, vagy hogy eltűntek volna azok a gazdasági és nemzeti sérelmek, amelyek a horvát tavaszt létrehozták. A hatalom egyszerűen visszaszerezte a nyilvánosság fölötti ellenőrzést.

A megtorlás első szintje a pártban zajlott. Burg adatai szerint 1971 decemberétől 1972 áprilisának végéig huszonhárom horvát pártszervezetet szerveztek újjá, 947 párttaggal és további 69 pártonkívüli személlyel szemben indult fegyelmi eljárás a „nacionalista és frakciós tevékenységhez” való hozzájárulás miatt. 741 embert kizártak a pártból, 131-et eltávolítottak tisztségéből, további 280-at pedig lemondásra kényszerítettek. Ezek mögött a számok mögött több ezer személyes történet állt.

Egy kommunista pártból való kizárás az 1970-es évek Jugoszláviájában nem feltétlenül jelentett fizikai üldöztetést, de súlyos egzisztenciális következménye

lehetett. Vezető állás, egyetemi karrier, szerkesztői pozíció vagy vállalatirányítói tisztség könnyen elveszhetett. Még annak is, aki elkerülte a börtönt, világossá válhatott, hogy bizonyos szakmai utak többé nem állnak előtte.

A megtorlás súlypontja ráadásul az értelmiségi és politikai elitre esett. Burg adatai szerint az érintettek több mint nyolcvan százaléka Zágrábhoz, Eszékhez és Splithez kötődött. Ez részben természetes következménye volt annak, hogy a mozgalom intézményi központjai ezekben a városokban működtek, de a tisztogatás egyben tudatosan is azt a réteget célozta, amely képes lett volna újra politikai nyilvánosságot teremteni. A második szint már büntetőjogi volt.

A diákvezetők és a Matica több meghatározó alakja ellen eljárás indult. Dražen Budiša, Ivan Zvonimir Čičak, Vlado Gotovac, Marko Veselica, Šime Đodan és mások börtönbe kerültek. Franjo Tuđmant, aki ekkor még elsősorban történészként és volt tábornokként volt ismert, ugyancsak elítélték. Haug becslése szerint a horvát reformvezetés bukását követően két-háromezer embert börtönözhettek be politikai okokból.

A Matica hrvatskát felszámolták, kiadványainak jelentős részét kivonták a nyilvánosságból, és a nagy horvát sajtóorgánumok vezetésében is személycseréket hajtottak végre. A cél nem csak az volt, hogy néhány radikális szerző többé ne publikálhasson. Az egész korábbi nyilvánosságot kellett visszaalakítani úgy, hogy ne jöhessen létre ismét a párton kívüli politikai szerveződés tere. A folyamat Sziszeken is érzékelhető volt.

A helyi párt- és vállalati konfliktusokat Karađorđevo után új politikai nyelven értelmezték. Ami néhány héttel korábban még gazdasági vagy öngazgatási vita lehetett, azt utólag már könnyen a leváltott horvát vezetés „frakciós politikájának” részeként lehetett bemutatni. A személyes döntések, a helyi hatalmi harcok és az országos politikai fordulat összekeveredtek.

Klasić példái jól mutatják ezt. A városi vezetők egy részét azért is bírálták, mert Karađorđevo után támogatásukat fejezték ki Savka iránt, vagy nem fogadták el azonnal a reformerek teljes politikai elítélését. A Željezara és a városi vezetés korábbi gazdasági konfliktusai szintén új megvilágításba kerültek. A tisztogatás azonban nem csupán személyeket távolított el. Megváltoztatta a politikai magatartást.

Az emberek megtanulták, hogy bizonyos kérdésekről nem érdemes nyilvánosan beszélni. A horvát nemzeti érdek, a szövetségi újraelosztás, a nyelvkérdés vagy a köztársasági szuverenitás nem tűnt el a társadalom gondolkodásából, de többé nem lehetett ugyanazzal a szabadsággal tárgyalni, mint 1970-1971-ben. Innen származik a hrvatska šutnja, a „horvát hallgatás” fogalma.

A kifejezés azonban csak részben írja le pontosan a hetvenes éveket. Horvátország nem vált teljesen néma társadalommá. Könyvek jelentek meg, filmek készültek, kulturális viták zajlottak, a turizmus fejlődött, Zágráb kulturális élete élénk maradt, és a lakosság jelentős része továbbra is részt vett a jugoszláv társadalom intézményeiben. A hallgatás elsősorban politikai volt. Az 1971-ben megnyílt nemzeti nyilvánosságot zárták vissza.

Ezzel egy időben a hatalom tudatosan kerülte azt is, hogy egész Horvátországot kollektíven ellenségként kezelje. Tito tisztában volt vele, milyen veszélyes lenne egy köztársaság egész lakosságát megbélyegezni. A hivatalos narratíva ezért megpróbált különbséget tenni a horvát nép és a nacionalista „ellenséges elemek” között. A rendszer üzenete nagyjából az volt: Horvátország nem veszített, csak a nacionalistákat és a frakciós vezetőket

kellett eltávolítani. Ez politikailag szükséges állítás volt, de a társadalmi emlékezetben kevésbé működött.

Sokak számára Savka és Tripalo bukása éppen azt bizonyította, hogy egy bizonyos ponton túl a horvát érdekek képviselete nem egyeztethető össze a szövetségi rendszerrel. Ez nem feltétlenül jelentett azonnali függetlenségpártiságot, de mély bizalmatlanságot hagyott maga után.

Különösen fontos az is, hogy Savka és Tripalo személyes sorsa eltért a bebörtönzött radikálisokétól. Nem indult ellenük látványos koncepciós per. Visszavonultak a politikából, és hosszú évekre eltűntek a nyilvános életből. A rendszer ezzel egyszerre büntette és semlegesítette őket. A döntés mögött jó politikai ösztön állt.

A bebörtönzött Savka könnyen a horvát nemzeti ellenállás szimbólumává válhatott volna. A hallgatásra kényszerített Savka kevésbé veszélyesnek tűnt. A tavasz radikálisabb értelmiségi és diákvezetőivel szemben viszont keményebb fellépést engedhetett meg magának a hatalom, mert őket könnyebb volt a nacionalista vagy ellenforradalmi kategóriába helyezni.

A tisztogatás politikai következményeinek értékelésénél mégis óvatosnak kell lenni. Nem mindenki, akit eltávolítottak, volt demokratikus reformer, és nem mindenki, aki a párt új vonalát támogatta, volt egyszerű centralista elnyomó. Az 1971-es horvát politikai világ belső konfliktusai jóval összetettebbek voltak. A legfontosabb változás inkább az volt, hogy a párton belüli pluralizmus lehetősége drasztikusan beszűkült. A kommunista rendszer levonta saját következtetését a válságból: a gazdasági és alkotmányos decentralizáció folytatódhat, de a politikai párt egysége nem kérdőjelezhető meg. Ez a megoldás első pillantásra ellentmondásosnak tűnhet.

Miért nem következett Karađorđevo után újracentralizáció? Ha Tito attól félt, hogy a köztársaságok megerősödése nacionalizmust termel, logikusnak látszott volna visszavenni jogaikból. Pontosan az ellenkezője történt.

Ennek egyik oka az volt, hogy Tito és Kardelj nem a föderalizmust tekintette a válság fő okának. Úgy gondolták, a nemzeti feszültség akkor lesz igazán veszélyes, ha a köztársaságok azt érzik, hogy jogaikat a központ fenyegeti. A megoldást ezért nem az állami decentralizáció visszafordításában, hanem a párt

politikai ellenőrzésének megerősítésében keresték. Más szóval: az állam lazulhatott, a párt nem. Ez a kettősség a következő évtized egyik kulcsa lett. A horvát tavaszt leverő rendszer néhány év alatt alkotmányosan is elismerte a köztársaságok rendkívül széles jogait. A tavasz vezetői eltűntek. Programjuk több eleme viszont túlélte őket. Ez volt Karadževó legnagyobb történelmi paradoxona.

12. 1974 - amikor a vesztesek követeléseinek egy része alkotmánnyá vált

februárjában Jugoszlávia új alkotmányt kapott. A dokumentum terjedelmét és intézményi bonyolultságát tekintve is rendkívüli volt, de történelmi jelentőségét nem a paragrafusok száma adta. Az alkotmány lényegében lezárta azt az átalakulást, amely az 1960-as évek közepén kezdődött, és alapvetően megváltoztatta a szövetségi állam természetét. Mindez alig több mint két évvel Karadordëvo után történt.

A paradoxon első pillantásra nehezen magyarázható. 1971-ben Tito azért távolította el Horvátország vezetőit, mert szerinte túl nagy teret adtak a köztársasági szuverenitás, a nemzeti önállóság és a gazdasági decentralizáció követeléseinek. 1974-ben viszont Jugoszlávia olyan alkotmányt fogadott el, amely minden korábbinál erősebben intézményesítette a köztársaságok állami jellegét és a föderális központ korlátozott szerepét. A magyarázat részben abban rejlik, hogy Tito nem feltétlenül magukat a követeléseket utasította el. Azt utasította el, hogy ezekből önálló politikai mozgalom épüljön. Ez a különbség döntő.

Az új alkotmány egyik alapelve az volt, hogy Jugoszlávia nem csak egyetlen állam, amely közigazgatási egységekre oszlik. A föderációt az önkéntesen egyesült népek, azok szocialista köztársaságai, valamint Vajdaság és Koszovó autonóm tartományai alkották. A köztársaságokat az alkotmány államként határozta meg, amely népszuverenitáson, a munkásosztály hatalmán és az önzgazgatóson alapul. Már maga ez a megfogalmazás is messzire vezetett. Horvátország nem egyszerű tartomány vagy föderális adminisztratív egység volt. Alkotmányosan állam lett Jugoszlávián belül.

A szövetségi szint hatáskörét ezzel párhuzamosan világosabban körülhatárolták. A közös piac, a külpolitika, a honvédelem és bizonyos makrogazdasági feladatok továbbra is föderális ügyek maradtak, de a rendszer lényege egyre inkább az lett, hogy a központ a köztársaságok közötti megegyezés fórumaként működjön. Haug szerint a döntéshozatalban több kulcsterületen valamennyi föderális egység egyetértésére volt szükség. Ez hatalmas változás volt ahhoz az Jugoszláviához képest, amely 1945 után létrejött. A föderáció súlypontja fokozatosan lefelé, a köztársaságokhoz került.

Horvátországból nézve ez több olyan követelés intézményesítését jelentette, amely a horvát tavasz idején még politikai konfliktus forrása volt. A köztársaság jogi és politikai önállósága erősödött, a központ hatalma csökkent, és egyre kevésbé lehetett Jugoszláviát klasszikus centralizált föderációnak tekinteni. Ez azonban nem jelentette azt, hogy Savka, Tripalo vagy a Matica programja egyszerűen „győzött”. Az 1974-es alkotmány és a horvát tavasz között fontos különbségek maradtak.

Mindenekelőtt a változás fölülről történt. Nem a társadalmi mozgalom alkotmányozta át Jugoszláviát, hanem ugyanaz a kommunista vezetés, amely két évvel korábban felszámolta a tömegmozgalmat. Az alkotmányos decentralizáció nem jelentett politikai pluralizmust. Sőt, a rendszer éppen ekkor igyekezett még erősebben biztosítani a Kommunisták Szövetségének vezető szerepét.

Kardelj rendkívül bonyolult képviseleti és delegálási struktúrát dolgozott ki. Az állampolgárok politikai részvétele több szinten, közvetett módon történt, a helyi és munkahelyi közösségektől vezetett az út a köztársasági, majd szövetségi szervekig. A rendszer elméleti célja az volt, hogy a klasszikus parlamenti

képviselet helyett az öngazgató társadalom szervezett érdekei jelenjenek meg.

A gyakorlatban azonban olyan összetett intézményrendszer alakult ki, amelyet még a politikailag tájékozott jugoszláv állampolgárok jelentős része is nehezen látott át. Haug szerint Kardelj delegációs rendszere éppen bonyolultsága miatt korlátozottan tudott valódi politikai részvételt teremteni. A decentralizáció tehát különös módon nem az állampolgárt, hanem sokszor a köztársasági politikai apparátusokat erősítette meg. Ez később rendkívül fontossá vált. A szövetségi központ gyengült, a köztársasági vezetés erősödött, de a polgár továbbra sem választhatott szabadon versengő politikai pártok között. A föderáció így egyre inkább köztársasági párteltek közötti alkuvá vált. Az 1974-es rendszer másik alapvető újítása Tito utódlásának rendezése volt.

Tito élete végéig a köztársaság elnöke maradhatott. Az alkotmány ugyanakkor tudatosan arra készült, hogy halála után többé ne emelkedhessen egyetlen személy sem hasonló hatalmi pozícióba. Az államelnökség nyolctagú testület lett, amelyben a hat köztársaság és a két autonóm tartomány egy-egy képviselővel rendelkezett; Tito után az elnöki tisztség rotációs

rendszerben változott volna. Ez a megoldás mélyen tükrözte a jugoszláv vezetés félelmeit.

Tito maga erős központi tekintéllyel rendelkezett, de nem akarta, hogy utódja ugyanolyan személyi hatalmat építsen ki. A rendszer stabilitását inkább az egymást kölcsönösen ellensúlyozó köztársaságokban látta. Amíg Tito élt, ez az ellentmondás kevésbé volt látható. A rendszer formálisan decentralizált volt, de fölötté ott állt egy olyan vezető, aki személyes tekintélyével képes volt eldönteni a legfontosabb konfliktusokat. 1980 után ez a biztosíték eltűnt.

A szuverenitás kérdését az új alkotmány sem rendezte teljesen egyértelműen. Haug rámutat, hogy a szöveg egyszerre beszélt a népek és a köztársaságok szuverenitásáról, miközben maga Jugoszlávia nem kapott ugyanilyen világosan meghatározott önálló szuverenitást. A szerbhorvát narod kifejezés ráadásul egyaránt jelenthetett „népet” politikai közösségként és „nemzetet” etnikai értelemben. Ez első pillantásra alkotmányjogi finomságnak tűnhetett. 1991-ben azonban létfontosságú kérdéssé vált. Ha a szuverenitás a köztársaságé, akkor Horvátország rendelkezhet saját jövőjéről. Ha viszont a szuverenitás a horvát és szerb „népet” illeti meg, akkor a Horvátországban élő szerbek külön politikai jogalanyként

is hivatkozhatnak önrendelkezésükre.

Az 1974-es alkotmány nem azért vezetett szükségszerűen Jugoszlávia felbomlásához, mert homályos volt. A homály azonban békés korszakban kezelhető kompromisszumot, válság idején egymással összeegyeztethetetlen jogértelmezéseket tett lehetővé. A gazdasági rendszerben ugyanez a logika érvényesült.

A köztársaságok bankjai, fejlesztési intézményei és vállalati hálózatai egyre önállóbbá váltak. A szövetségi kormány továbbra is felelt bizonyos közös gazdasági ügyekért, de egyre kevesebb eszközzel rendelkezett ahhoz, hogy akaratát a köztársaságokkal szemben kikényszerítse. Növekedési időszakban ez nem feltétlenül okozott látványos problémát. Ha elegendő pénz áll rendelkezésre, a kompromisszum költsége finanszírozható. Ha az egyik köztársaság több beruházást akar, a másik külön támogatást, a harmadik új gyárat, sok vitát el lehet simítani további hitelekkel és növekvő jövedelmekkel. Válság idején azonban a föderalizmus valódi próbája nem az, hogyan osztják szét a növekedés nyereségét. Hanem az, hogyan osztják szét a veszteséget. Az 1974-es rendszer erre jóval kevésbé volt felkészülve.

A köztársaságok képviselői saját területük politikai és gazdasági érdekeit képviselték. Ha a szövetségi kormány egy veszteséges vállalat bezárását, hitelkorlátozást, bércsökkentést vagy költségvetési megszorítást akart, az érintett köztársaság vezetése könnyen ellenállhatott. A konszenzus, amely békeidőben a nemzeti egyenrangúság biztosítója volt, válságban vétőjoggá változhatott. Fontos azonban, hogy ne essünk bele a későbbi szerb nacionalista értelmezés egyszerűsítésébe, amely szerint minden baj forrása az 1974-es alkotmány lett volna. Jugoszlávia a hetvenes években ezzel az alkotmánnyal együtt stabil és viszonylag sikeres állam maradt. Nem az intézményrendszer egyedül hozta létre a későbbi válságot. A problémák akkor váltak súlyossá, amikor egyszerre több tartópillér is eltűnt: Tito személyes tekintélye, a gyors gazdasági növekedés, az olcsó külföldi hitel és a kommunista párt ideológiai hitelessége. Az alkotmány ekkor már nem tudta helyettesíteni a hiányzó politikai bizalmat. Horvát szemszögből ugyanakkor az 1974-es rendezés valódi eredmény volt. A köztársasági államiság, a gazdasági önállóság és a decentralizáció olyan szintet ért el, amelyet tíz évvel korábban sokan elképzelhetetlennek tartottak volna. És itt válik ismét különösen ironikussá a horvát tavasz története. 1971-ben a reformkommunista vezetést azért távolították el, mert

túl közel került egy nemzeti tömegmozgalomhoz, amely többek között a horvát szuverenitás erősebb elismerését követelte. 1974-ben maga Tito vezette át azt az alkotmányos reformot, amely a köztársasági szuverenitást minden korábbinál erősebben rögzítette. Savka elvesztette a hatalmát. Horvátország viszont alkotmányosan erősebb lett.

A következő években éppen ez tette lehetővé azt a sajátos társadalmi kompromisszumot, amely a horvát hallgatás korszakát jellemezte. Politikai mobilizáció nem volt, de a köztársaság intézményi önállósága nőtt. A rendszer kevesebb nyilvános politikai szabadságot engedett, miközben a gazdasági jólét és a fogyasztás gyorsan bővült. Az 1971-ben levert Horvátország néhány év múlva nem centralizáltabb, hanem önállóbb köztársaságban élt. Ez a kompromisszum azonban csak addig bizonyult tartósnak, amíg a jugoszláv gazdaság képes volt megfizetni az árát. A hetvenes évek második felében még úgy tűnt, hogy képes.

13. A hetvenes évek jó élete

Ha a horvát tavasz történetét 1971 decemberében lezárnánk, könnyen azt hihetnénk, hogy Horvátország következő évtizede a vereség, az elfojtás és a politikai dermedtség története volt. A politika szintjén valóban beköszöntött a „horvát hallgatás”, a mindennapi élet szintjén azonban éppen a hetvenes évek hozták el Tito Jugoszláviájának egyik leglátványosabb modernizációs korszakát. A kettő egyszerre volt igaz.

A közélet szűkebb lett, miközben a lakások tágasabbak és kényelmesebbek lettek. A nemzeti kérdésről óvatosabban kellett beszélni, de egyre több családnak lett televíziója, hűtőszekrénye, mosógépe és autója. A horvát reformkommunistákat eltávolították, miközben Horvátország gazdasága tovább növekedett, a tengerparton szállodák épültek, Zágráb terjeszkedett, a jugoszláv útleveél pedig Európa jelentős részét elérhetővé tette. Éppen ez a kettősség segít megérteni, miért nem követte Karađorđevót tartós társadalmi lázadás. Az emberek jelentős részének volt veszítenivalója.

A hetvenes években egy átlagos jugoszláv család élete összehasonlíthatatlanul kényelmesebb volt, mint ugyanennek a családnak az ötvenes években. A változást

nem csak a gazdasági statisztikák mutatták. Látható volt a lakásokban, az utcákon, a strandokon, az országutakon és az áruházakban.

Patrick Hyder Patterson számításai szerint 1956 és 1972 között Jugoszlávia életszínvonala mintegy három és félszeresére emelkedett. Az adat módszertanát lehet vitatni, de a folyamat iránya nem kérdéses: a társadalom rendkívül gyors anyagi felemelkedést élt át. A változás egyik legfontosabb tere a lakás volt.

Az iparosítással párhuzamosan milliók hagyták el a falvakat és költöztek városokba. Zágráb, Split, Rijeka, Eszék, Sziszek és más ipari központok rohamosan növekedtek. Az új városrészek gyakran egyhangú betonépületei ma könnyen a szocialista várostervezés sivárságának tűnhetnek, de az oda beköltözők jelentős része egészen másképp érzékelte őket.

A modern lakás folyóvizet, saját fürdőszobát, elektromos hálózatot, később központi fűtést és olyan háztartási gépek elhelyezésének lehetőségét jelentette, amelyek szüleik nemzedékének még luxuscikkek voltak. A költözés sok család számára nem egyszerű lakcímváltozás, hanem társadalmi ugrás volt.

A lakáshoz jutás persze korántsem volt egyszerű vagy egyenlő. A nagy társadalmi vállalatok lakásalapokat tartottak fenn, és a dolgozók pontozási rendszerek alapján vártak vállalati lakásra. Egy jó munkahely ezért nemcsak fizetést jelentett, hanem lakáshoz, üdüléshez, egészségügyi szolgáltatáshoz és más juttatásokhoz vezető utat is. A vállalat Jugoszláviában sokkal több volt, mint munkaadó. Egyszerre működött gazdasági szervezetként és egyfajta jóléti intézményként.

Ebből következett az a később súlyos következményekkel járó sajátosság is, hogy egy nagyvállalat bezárását nem lehetett egyszerű piaci döntésként kezelni. Ha egy gyár eltűnik, nem csupán fizetés szűnik meg, hanem lakások, óvodák, üdülők, hitelek és egész helyi közösségek biztonsága kerülhet veszélybe. A hetvenes években azonban ennek a modellnek még elsősorban az előnyei látszottak.

Az autó különösen fontos szimbólummá vált. A Zastava különböző típusai, a népszerű „Fíco”, később a nagyobb modellek sok család számára tették reálissá a saját gépkocsi birtoklását. A jugoszláv motorizáció messze elmaradt Nyugat-Európától, de a társadalmi hatás így is óriási volt. Az autó nemcsak státuszt jelentett. Megváltoztatta a teret.

Lehetővé tette a hétvégi kirándulást, a tengerparti nyaralást, a rokonlátogatást és a külföldi bevásárlást. A zágrábi család Triesztbe vagy Grazba indulhatott, a belső országrészekből pedig egyre többen autóztak az Adriához.

A nyaralás maga is a jugoszláv életforma egyik fontos részévé vált. Vállalati üdülők sora épült a tengerparton, és azok számára is megnyílt a nyári vakáció lehetősége, akik egy nyugati szállodát nem tudtak volna megfizetni. A tengerhez utazó boszniai, szerbiai, szlovén vagy macedón munkáscsalád ugyanakkor egy közös jugoszláv teret is megtapasztalt. Horvátország számára az Adria ennek két oldalát jelentette. A tengerpart egyszerre volt horvát gazdasági erőforrás és jugoszláv közös tér.

Külföldiek milliói érkeztek kemény valutával, miközben Jugoszlávia más köztársaságainak lakói is itt töltötték szabadságukat. Az idegenforgalom szállodákat, utakat, éttermeket és munkahelyeket teremtett, és egyre több magánháztartás is bekapcsolódott a szobakiadásba.

A turizmus sajátos kevert gazdaságot hozott létre. Nagy társadalmi tulajdonú szállodák mellett megjelent a magánszállás, a kisvendéglő, a családi szolgáltatás és az informális devizakereskedelem világa. A horvát

tengerpart ebből a szempontból különösen távol került a szocialista gazdaság tankönyvi képétől. Egy dalmáciai településen a nyugatnémet turista márkája közvetlenül beléphetett egy család költségvetésébe. Ez társadalmi különbségeket is termelt.

Akinek háza volt a tengerparton, szobát adhatott ki. Akinek rokona dolgozott Münchenben, Frankfurtban vagy Stuttgartban, kemény valutához juthatott. Aki olyan vállalatnál dolgozott, amely külföldre exportált, más fogyasztási lehetőségekkel találkozhatott, mint egy elzárt belső régió dolgozója. A hivatalosan egyenlőségre törekvő társadalomban ezért egyre több, nehezen mérhető különbség alakult ki.

A vendégmunkások szerepe különösen jelentős volt. A hazautalások 1965-ben még mintegy 59 millió dollárt tettek ki, 1970-ben már félmilliárdot, 1973-ban pedig körülbelül 1,2 milliárd dollárt értek el. Ez az összeg nemcsak Jugoszlávia fizetési mérlegét segítette, hanem közvetlenül alakította a családok fogyasztását és beruházásait is. A német марка sok településen szinte második valutává vált jóval azelőtt, hogy a dinár nyolcvanas évekbeli válsága ezt országos jelenséggé tette volna.

A külföldi keresetből gyakran házat építettek. Ezek az épületek sokszor látványosan különböztek a környezetüktől: nagyobbak voltak, modernebb burkolatokkal, nyugati bútorokkal és gépekkel. A „gastarbeiter-ház” külön társadalmi típussá vált. A fogyasztásnak kulturális jelentése is volt.

A nyugati ruha, farmer, lemezjátszó vagy magnetofon nem feltétlenül politikai lázadásként jelent meg. Egyszerűen a modern élet részének számított. A jugoszláv rendszer különlegessége éppen az volt, hogy ezt nagyrészt elfogadta.

A pártvezetés természetesen időről időre bírálta a „fogyasztói mentalitást”, a státuszversenyt és a meggazdagodást. Az ilyen ideológiai kampányok azonban egyre kevésbé tudták visszafordítani azt a társadalmi változást, amelyet maga a rendszer segített létrehozni. A fogyasztás már nem luxus volt, hanem elvárás. Különösen fontos a későbbi történet szempontjából.

A hetvenes évek Jugoszláviájának polgára nem ahhoz szokott hozzá, hogy mindent nélkülözni kell. Ahhoz szokott hozzá, hogy jövőre valamivel többet engedhet meg magának, mint az idén.

Patterson szerint a hetvenes évek közepére és második felére a jugoszlávok már természetesnek vették a növekvő életszínvonalat, a nagyobb választékot és a modern fogyasztói társadalomhoz való egyre könnyebb hozzáférést. A későbbi csalódás erejét éppen ez a korábbi tapasztalat magyarázza. A jólét azonban területileg nem oszlott el egyformán.

Szlovénia továbbra is a legfejlettebb köztársaság volt, Horvátország pedig az országos átlagnál jobb mutatókkal rendelkezett. Az északnyugati régiók előnyét részben történelmi ipari fejlettségük, részben földrajzi helyzetük adta. Közelebb feküdtek a nyugati piacokhoz, jobb közlekedési kapcsolataik voltak, és könnyebben kapcsolódtak be a feldolgozóipari és turisztikai nemzetközi gazdaságba.

Woodward hangsúlyozza, hogy a külföldi hitelekkel finanszírozott infrastruktúra és exportorientált fejlesztések gyakran éppen a már kedvezőbb helyzetben lévő területeket segítették. A dalmáciai turizmus, a horvát és szlovén nyugati kapcsolatok, valamint az északnyugati feldolgozóipar előnyösebb helyzetből kapcsolódott a konvertibilis valutát termelő piacokhoz, mint Jugoszlávia belső és déli térségei. Ez tovább mélyítette azt az ellentmondást, amely már a horvát

tavaszi idején is létezett. A fejlettebb köztársaságok úgy érezték, hogy saját teljesítményükből túl sokat von el a szövetségi újraelosztás. A kevésbé fejlettek azt látták, hogy a nyitott piac és a decentralizáció éppen azoknak kedvez, akik eleve jobb történelmi adottságokkal rendelkeznek. Mindkét állításban volt igazság.

A jólét ezért nem oldotta meg Jugoszlávia regionális kérdését. Egy időre inkább elfedte. Amíg a gazdaság növekedett, könnyebb volt támogatást adni a szegényebb területeknek úgy, hogy közben a gazdagabb köztársaságok életszínvonala is emelkedett. A konfliktus akkor vált igazán súlyossá, amikor már nem a növekedés többletét kellett elosztani. Hanem a veszteséget. A hetvenes évek közepén azonban ez még nem volt nyilvánvaló. A horvát család számára sokkal kézzelfoghatóbb volt az új lakás, a Zastava, a tengerparti hétvége vagy a Németországból érkező csomag. A politika hallgatott. A fogyasztás beszélt helyette. Ez a társadalmi kompromisszum pedig egy ideig meglepően jól működött.

14. A jólét számlája

A hetvenes évek gazdasági növekedését könnyű utólag úgy leírni, mintha eleve egy fenntarthatatlan hitelbuborék lett volna. Ez azonban éppolyan leegyszerűsítő volna, mint az akkori propaganda állítása, hogy Jugoszlávia megtalálta a korlátlan fejlődés receptjét. A valóság a kettő között volt.

Az ország valóban modernizálódott. Új üzemek, utak, szállodák, lakások és energetikai létesítmények épültek, nőtt a termelés, bővült az oktatás, és emelkedett az életszínvonal. Ezek nem könyvelési illúziók voltak. A kérdés az volt, hogyan finanszírozták mindezt, és milyen hozamot termeltek a beruházások.

Jugoszlávia külgazdasági helyzetét sokáig segítette sajátos hidegháborús státusa. Politikai függetlensége miatt Nyugat és Kelet egyaránt érdekelt volt abban, hogy az ország stabil maradjon. A nyugati pénzügyi rendszerhez való hozzáférés jóval könnyebb volt, mint a szovjet blokk legtöbb állama számára. A hetvenes évek nemzetközi pénzügyi környezete ráadásul kedvezett a hitelfelvételnek.

Az olajexportáló országok hatalmas bevételei visszakerültek a nemzetközi bankrendszerbe, amely keresett hitelfelvevőket. A kamatszintek sokáig elfogadhatónak tűntek, és nemcsak Jugoszlávia, hanem a fejlődő világ számos országa arra épített, hogy külföldi tőkével gyorsítja fel modernizációját. Önmagában tehát nem volt irracionális hitelt felvenni.

Ha egy kölcsönből olyan gyár épül, amely később exportál, a megtermelt devizából vissza lehet fizetni az adósságot. Ha turisztikai infrastruktúrát finanszíroznak, az idegenforgalmi bevétel szolgálhatja a törlesztést. Jugoszlávia problémája az volt, hogy korántsem minden beruházás működött így.

A politikai rendszer saját szerkezete erősen ösztönözte a beruházást. Egy vállalat vezetőjének érdeke volt, hogy bővítse az üzemet. A helyi közösség munkahelyeket akart. A köztársaság új ipari kapacitást kívánt. A banknak saját vállalati és politikai kapcsolatai voltak. Kevés olyan szereplő létezett, akinek elsődleges érdeke az lett volna, hogy azt mondja: ezt a beruházást nem szabad megvalósítani. A politikai presztízs is számított.

Egy új gyár nemcsak gazdasági beruházás, hanem a fejlődés bizonyítéka volt. A helyi vezető munkahelyeket

teremtett, a köztársaság iparosodott, a vállalat növekedett. A megtérülés gyakran csak később vált problémává.

Az önigazgató bankrendszer ezt a problémát nem feltétlenül fékezte. A bankok és a vállalatok sokszor egymással összefonódó szervezeti hálózatokat alkottak. A hiteldöntések ezért nem kizárólag azt tükrözték, hogy egy beruházás piaci szempontból mennyire ésszerű. A jugoszláv gazdaság egyik állandó problémája éppen az lett, amit később a közgazdaságtan puha költségvetési korlátnak nevezett. Ha egy vállalat rosszul gazdálkodik, valóban hagyják csődbe menni? Egy kapitalista tankönyvben a válasz egyszerűnek tűnik. Jugoszláviában nem volt az.

Egy több ezer embert foglalkoztató acélmű csődje politikailag azt jelenthette volna, hogy egy teljes város elveszíti gazdasági alapját. A munkanélküliség növekedése, lakásépítési tervek leállása és helyi társadalmi konfliktus következhetett volna. Így újabb hitel, adósságátütemezés vagy más segítség sokszor könnyebb megoldásnak tűnt. A veszteség nem tűnt el. Csak elhalasztották.

A rendszer decentralizációja ráadásul különös ösztönzőket teremtett. Az 1974-es alkotmány után a köztársaságok gazdasági önállósága tovább nőtt, miközben az ország továbbra is közös pénzzel, devizapolitikával és nemzetközi fizetési mérleggel rendelkezett. Egy köztársasági vagy helyi beruházás haszna nagyrészt helyben jelentkezhett. A külföldi eladósodás kockázata viszont végső soron országos probléma lett. Ez klasszikus közös kasszahelyzetet hozott létre. Minden szereplőnek érdekes volt minél nagyobb részt megszereznie a fejlesztési forrásokból, miközben a rendszer egészének pénzügyi stabilitása senkinek sem volt kizárólagos felelőssége.

A külföldi hitelfelvétel ráadásul széttagolt volt. Vállalatok, bankok és különböző gazdasági szervezetek is kapcsolatba kerülhettek külföldi finanszírozókkal. Emiatt még annak áttekintése sem volt mindig egyszerű, pontosan mekkora az ország teljes külső kötelezettsége. A hetvenes évek első felében azonban a rendszer még működőképesnek látszott.

Az ország gyorsan növekedett, az export és a turizmus devizát hozott, a vendégmunkások pedig jelentős összegeket utaltak haza. Az új hitel részben fedezte a korábbi kötelezettségeket, miközben további

beruházásokat tett lehetővé. A nehézség akkor kezdődött, amikor több kedvezőtlen folyamat egyszerre jelent meg. Az egyik az importfüggőség volt.

A jugoszláv modernizáció sok nyugati gépet, technológiát, nyersanyagot és energiahordozót igényelt. Minél korszerűbb lett az ipar és minél magasabb a fogyasztás, annál több konvertibilis valutára volt szükség. A másik az olajár emelkedése.

Az 1973-as első olajválság már figyelmeztetés volt, de Jugoszlávia még kezelni tudta következményeit. A hetvenes évek végének újabb energiapiaci sokkja azonban lényegesen rosszabb pillanatban érkezett. A harmadik a hitelkörnyezet megváltozása volt.

A hetvenes években felvett kölcsönök akkor tűntek olcsónak, amikor a nemzetközi kamatok alacsonyabbak voltak. A nyolcvanas évek elején azonban a globális kamatszint meredeken emelkedett. Ugyanaz az adósság egyik évről a másikra sokkal nehezebben finanszírozhatóvá vált.

Grdešić és Žitko adatai alapján a probléma a hetvenes évek végére vált akutabbá, éppen akkor, amikor a nemzetközi hitelezési környezet is rosszabbodott. A nyolcvanas években Jugoszláviának

egyre nagyobb exporttöbbletet kellett termelnie azért, hogy megkeresse az adósságtörlesztéshez szükséges kemény valutát. Ez teljesen megváltoztatta a korábbi gazdasági logikát. A hetvenes években a külföldi hitel lehetővé tette, hogy Jugoszlávia többet fogyasszon és ruházzon be. A nyolcvanas években ugyanez az adósság arra kényszerítette, hogy kevesebbet fogyasszon azért, hogy többet exportálhasson. A társadalmi kompromisszum iránya megfordult.

Patterson ezért használja a hitelkártya hasonlatát. Szerinte a jugoszláv fogyasztás egy része olyan jövedelmi és hitelezési rendszerre épült, amely hosszú távon nem volt fenntartható; a hetvenes évek végére az ország lényegében elérte hitelkeretének határát. A megfogalmazás szándékosan éles, de fontos különbséget tenni a metafora és a valóság között: a korábbi fejlődés nem volt fiktív, csak a finanszírozása vált egyre sérülékenyebbé. A legnagyobb politikai probléma az volt, hogy a növekedés éppen addigra vált a rendszer legitimációjának fontos részévé. Az ötvenes évek Jugoszláviája még hivatkozhatott a háborús pusztításra, a sztálini blokádra vagy az iparosítás kezdeti áldozataira. A hetvenes évek jugoszláv állampolgára viszont már mást várt. Azt, hogy a következő lakás nagyobb lesz. A

következő autó jobb. A választék bővebb. A fizetés értékesebb. A gyerekek könnyebben jutnak egyetemre és jobb álláshoz. Ezt a várakozást a rendszer maga teremtette meg. Éppen ezért vált politikailag olyan nehézé kimondani, hogy a korábbi ütem nem tartható fenn. Tito utolsó éveiben a gazdasági egyensúly romlása már jól érzékelhető volt a vezetés számára, de egy kemény stabilizáció társadalmi és politikai ára rendkívül magasnak tűnt. Tito Jugoszláviájának egyik alapelve mindig az volt, hogy a nemzeti és társadalmi konfliktusokat kompromisszumokkal kell kezelni. A megszorítás viszont éppen azt jelenti, hogy valaki veszít. Kevesebb beruházás, kisebb bér, drágább import, kevesebb hitel vagy magasabb munkanélküliség. Ez politikailag egészen más feladat volt, mint a növekedés elosztása. A hetvenes évek végére így a jugoszláv gazdaság nem csak pénzügyi problémával szembesült. A rendszernek először kellett volna széles társadalmi csoportoknak azt mondania, hogy nem többet kapnak. Hanem kevesebbet. Tito életében ezt a döntést még részben el lehetett halasztani. Halála után már nem.

15. A rejtett betegség - Jugoszlávia munkanélkülisége

A szocialista Jugoszlávia gazdaságának egyik legkülönösebb ellentmondása az volt, hogy miközben a rendszer a munkás önigazgatására építette ideológiáját, soha nem tudta megszüntetni a tömeges munkanélküliséget. Ez lényegesen több volt egyszerű gazdasági hibánál. A szocialista rendszerek egyik legfontosabb legitimációs ígérete hagyományosan a munkához való jog volt. A kelet-európai tervgazdaságok sok problémával küzdöttek, de a nyílt munkanélküliség viszonylag alacsony maradt, részben azért, mert a vállalatok akkor is foglalkoztattak embereket, amikor gazdaságilag nem volt feltétlenül szükség rájuk. Jugoszlávia más utat választott. A piac nagyobb szerepe és a vállalati önállóság azt is jelentette, hogy nem lehetett minden munkaképes embert automatikusan álláshoz juttatni. Az országban ezért már a hatvanas években jelentős munkanélküliség alakult ki.

A rendszer részben a külföldi munkavállalással oldotta fel ezt az ellentmondást. Ha egy jugoszláv munkás Nyugat-Németországban vagy Ausztriában talált állást,

az otthoni munkanélküliségi statisztikát már nem terhelte, sőt hazautalása még devizát is hozott. A vendégmunka tehát egyszerre volt biztonsági szelep és bevételi forrás. Ez azonban elfedte a probléma mélységét. Jugoszlávia térségei között ugyanis drámai munkaerőpiaci különbségek alakultak ki. Szlovénia egyes időszakokban szinte teljes foglalkoztatottsághoz közeli helyzetet ért el, és időnként még más köztársaságokból is munkaerőt vonzott. Koszovóban és Macedóniában viszont tartósan magas volt az állástalanság. Horvátország e két véglet között helyezkedett el.

Woodward adatai szerint 1970-ben a 27 évesnél fiatalabbak körében a munkanélküliségi ráta Horvátországban 8,2 százalék körül alakult, míg Macedóniában több mint 41, Koszovóban 25 százalék volt. A helyzet a következő másfél évtizedben mindenütt romlott: Horvátországban a fiatalok munkanélkülisége 1980-ban már 14,2 százalék, 1985-ben több mint 24 százalék volt; Macedóniában ekkor 72, Koszovóban közel 69 százalékot ért el. Ezek az adatok olyan különbségeket mutatnak, mintha nem egy ország régióiról, hanem egészen különböző gazdasági világokról lenne szó.

A teljes foglalkoztatási arányban ugyanilyen eltérések látszottak. 1980-ban a munkaképes korú lakosság

foglalkoztatási aránya Szlovéniában több mint 68, Horvátországban csaknem 47, Koszovóban viszont mindössze mintegy 21 százalék volt. Nem minden különbség írható a gazdaságpolitika számlájára. A demográfiai szerkezet, a történelmi fejlettség, az urbanizáció, az oktatás szintje, az ipari szerkezet és a női munkavállalás aránya mind eltért. De éppen ez jelentette a föderáció egyik alapvető problémáját. Ugyanazt a gazdasági rendszert kellett volna működtetni radikálisan különböző társadalmi környezetben. A háború utáni iparosítás megpróbálta csökkenteni a különbségeket, de gyakran olyan ipari szerkezetet épített ki, amely maga is problémát teremtett.

A déli és belső területeken jelentős nehézipari, bányászati és energetikai beruházások valósultak meg. Ezek sok tőkét igényeltek, viszont munkahelyteremtő képességük korlátozott lehetett. Szlovénia és Horvátország egyes részei ezzel szemben könnyebben fejlesztettek feldolgozóipart, turizmust és olyan ágazatokat, amelyek közvetlenebbül kapcsolódtak a nyugati piachoz. A földrajz is számított.

Egy szlovén vagy északnyugat-horvát vállalat közelebb volt Ausztriához, Olaszországhoz és Nyugat-Németországhoz. A közlekedési infrastruktúra

jobb volt, a történelmi ipari kapcsolatok erősebbek. Woodward szerint az 1960 utáni, külkereskedelmi bevételekre építő beruházások gyakran tovább erősítették ezeket a már létező előnyöket: a nyugati piacokhoz kapcsolódó feldolgozóipar, a dalmáciai turizmus és a hajózás kedvezőbb helyzetből indult, mint Jugoszlávia számos belső régiója. Az állam fejlesztési alapokkal próbálta ellensúlyozni a különbséget. A fejlettebb köztársaságok pénzzel járultak hozzá a kevésbé fejlett térségek beruházásaihoz. Politikailag ez a jugoszláv szolidaritás egyik legfontosabb intézménye volt. Ugyanakkor itt ismét megjelent az a konfliktus, amely a horvát tavasz gazdasági vitáiban már ismerős volt. A horvát és szlovén közvélemény egy része azt kérdezte, miért nem csökkennek a különbségek, ha évtizedek óta jelentős összegeket fordítanak felzárkóztatásra. A támogatott régiók viszont arra hivatkoztak, hogy a történelmi lemaradás olyan nagy, hogy a fejlesztési források nélkül a különbség még gyorsabban nőne. Mindkettőnek volt alapja.

Sabrina Ramet adatai szerint például a munkatermelékenység a hetvenes években Szlovéniában és Horvátországban az országos átlag fölött maradt, miközben Macedónia és Koszovó jóval alatta

helyezkedett el. 1977-ben Horvátország mutatója körülbelül 109 százaléka, Szlovéniáé 120 százaléka volt a jugoszláv átlagnak, Macedóniáé mintegy 75, Koszovóé pedig szintén 75 százalék körül alakult. Ez önmagában nem bizonyította, hogy az egyik nemzet „szorgalmasabb”, a másik pedig „kevésbé dolgozik”. A termelékenységét rengeteg tényező befolyásolta: a géppark, az ipari szerkezet, a képzettség, a közlekedés, a piacok közelsége és az egy vállalatra jutó tőke. A politikai közbeszéd azonban sokkal könnyebben fordította le ezeket az adatokat egyszerű nemzeti ítéletekre. Innen származott a későbbi gazdasági nacionalizmus egyik legerősebb mondata: mi dolgozunk, mások pedig a mi pénzünkből élnek. Ennek természetesen minden köztársaságban megvolt a maga változata. A déli régiókban ugyanez megfordítva úgy hangozhatott: az északi köztársaságok a közös Jugoszlávia piacából gazdagodnak, de nem akarnak megfelelően részt vállalni az ország szegényebb részeinek fejlesztéséből. A munkanélküliség különösen a fiatalok körében vált politikailag veszélyessé.

A jugoszláv modernizáció egyik nagy sikere az oktatás tömeges bővülése volt. Egyre több munkás- és parasztcsalád gyereke jutott középiskolába és

egyetemre. Az oktatás azonban ezzel új társadalmi ígéretet is teremtett. Ha valaki diplomát szerez, joggal várja, hogy jobb életre és érdekesebb munkára számíthat. Amikor a gazdaság ezt már nem tudta biztosítani, a csalódás különösen erős lett.

A nyolcvanas években egyre több városi, képzett fiatal jelent meg a munkanélküliek között. Ez fontos változás volt. A korábbi állástalanság jelentős része falusi és kevésbé képzett népességhez kötődött, amelynek a külföldi vendégmunka még valamiféle menekülőutat kínálhatott. A diplomás fiatal munkanélküli azonban már a rendszer modernizációs ígéretének közvetlen kudarcát testesítette meg. Tanult. Teljesítette azt, amit a társadalom kért tőle. És mégsem jutott megfelelő álláshoz.

A problémának Horvátországban külön politikai jelentősége volt. A köztársaság fejlettebb volt Jugoszlávia jelentős részénél, ugyanakkor jóval elmaradt Szlovéniától és természetesen Nyugat-Európától. Ez sajátos kettős összehasonlítást teremtett. Zágrábból nézve Horvátország büszke lehetett arra, hogy a jugoszláv átlag fölött teljesít. Trieszthez, Grazhoz vagy Münchenhez mérve viszont továbbra is látható maradt a lemaradás. Ez a kettősség az egész horvát politikai gondolkodásban

visszatért. A jugoszláv közös állam egyszerre jelentett piacot és terhet. Egyszerre biztosított gazdasági háttérrel és korlátozta azt az érzést, hogy Horvátország gyorsabban közeledhetne Nyugat-Európához. A hetvenes évek növekedése egy ideig elfedte ezt az ellentmondást. A nyolcvanas évek válsága újra előhozta. A munkanélküliségnek volt még egy mélyebb intézményi következménye.

A jugoszláv állampolgárság társadalmi tartalma erősen kötődött a munkahelyhez. A munkástanács, a lakás, a vállalati szociális juttatás és a politikai részvétel jelentős része a társadalmi szektor alkalmazottaihoz kapcsolódott. Aki nem jutott ilyen álláshoz, nem csak keresetet veszített. Részben kimaradt abból a világból is, amelyre az önigazgató szocializmus egész politikai filozófiája épült. Ez a rendszer egyik legmélyebb ellentmondása volt. A munkásállam politikai közösségének teljes jogú tagjává leginkább az válhatott, akinek sikerült munkássá válnia. Jugoszlávia pedig egyre több embernek nem tudott ilyen állást adni. A hetvenes években ezt még részben eltakarta a gazdasági növekedés, a vendégmunka és a fogyasztási boom. A nyolcvanas években azonban már nem lehetett elrejteni. A korábban csak bizonyos régiókra jellemző probléma

egyre inkább országos válságtünet lett. Így jutunk el a jugoszláv gazdasági történet következő, döntő kérdéséhez. Nemcsak az számított, hogy mekkora volt az ország adóssága. Az is számított, hogy hat köztársaság és két autonóm tartomány egészen különböző gazdasági valóságban élt, miközben ugyanannak az adósságnak, ugyanannak a dinárnak és ugyanannak a gazdasági rendszernek a terheit kellett viselnie.

16. Hat köztársaság, egyre kevésbé közös gazdaság

A jugoszláv föderáció gazdasági problémáit nem lehet egyetlen országos átlaggal leírni. A hetvenes évek végére olyan különbségek alakultak ki a köztársaságok és autonóm tartományok között, amelyek már nem csupán fejlettségi eltérést, hanem eltérő gazdasági érdekeket is jelentettek. A szövetségi állam ugyan közös pénzt, közös külkereskedelmi kereteket és közös adósságot kezelt, de egyre inkább olyan térségekből állt, amelyek egészen másképp kapcsolódtak a világpiachoz, más iparszerkezettel rendelkeztek és mást vártak a föderációtól.

Szlovénia és Horvátország előnye nagyrészt történelmi és földrajzi eredetű volt. Ipari hagyományaik erősebbek voltak, közelebb feküdtek Ausztriához, Olaszországhoz és Nyugat-Németországhoz, közlekedési infrastruktúrájuk fejlettebb volt, és vállalataik könnyebben kapcsolódtak be a konvertibilis valutát termelő piacokra. Horvátország esetében ehhez járult az Adria, a kikötők, a hajózás és a turizmus, amelyek olyan bevételi forrást jelentettek, amellyel Jugoszlávia belső térségeinek jelentős része nem rendelkezett. Woodward

szerint a hatvanas évektől a külföldi hitelekől finanszírozott, külpiacon támaszkodó beruházások gyakran éppen ezeket az eleve jobb infrastruktúrájú térségeket erősítették.

Az ország délebbi és belső részei más fejlődési pályán haladtak. Bosznia-Hercegovinában, Szerbia egyes vidékein, Koszovóban és Macedóniában nagy súlya volt a bányászatnak, az energetikának, a nehéziparnak és a hadiipari beruházásoknak. Ezek az ágazatok stratégiai szempontból fontosak voltak, de gyakran magas tőkeigénnyel és alacsonyabb exportképességgel működtek, mint az északnyugati feldolgozóipar. Amikor a nemzetközi környezet romlott, ez a különbség egyre súlyosabb következményekkel járt.

A föderáció vezetése a háború után tudatosan próbálta csökkenteni a területi egyenlőtlenségeket. A fejletlenebb köztársaságok és Koszovó támogatására külön alapok működtek, amelyekbe a gazdagabb régiók is befizettek. A rendszer elve világos volt: egy többnemzetiségű állam csak akkor maradhat politikailag stabil, ha gazdasági fejlődéséből minden régió részesedik, és a történelmileg örökölt különbségek legalább fokozatosan csökkennek.

A probléma az volt, hogy a különbségek makacsul fennmaradtak. Egy 1975-ös, a Világbank számára készült elemzés már arra figyelmeztetett, hogy Jugoszlávia regionális problémája nem csak a szegényebb köztársaságok stagnálása. Ezek a térségek maguk is növekedtek, de a fejlettebbekkel szembeni relatív lemaradásuk sok esetben nem csökkent. Ramet éppen ezért idézi azt a megállapítást, hogy Jugoszlávia igazi problémája a regionális különbségek növekedése volt még akkor is, amikor az elmaradottabb térségekben önmagában mérhető fejlődés zajlott.

Ez politikailag rendkívül hálátlan helyzetet teremtett. A fejlettebb köztársaságok úgy láthatták, hogy évtizedek óta fizetnek a felzárkóztatásért, mégsem látszik elég eredmény. A kevésbé fejlettek ezzel szemben azt érzékelhették, hogy a támogatások ellenére is egyre messzebb kerülnek az északnyugati térségektől, vagyis a közös állam sem képes valódi esélyegyenlőséget teremteni.

A különbségek nagyságát jól mutatja Szlovénia és Koszovó összevetése. Grdešić és Žitko adatai alapján Szlovénia egy főre jutó társadalmi terméke az ötvenes évek elején nagyjából négyszerese volt Koszovóénak, az 1980-as évek végére pedig körülbelül hétszeresére nőtt

ez az arány. Ez azt jelenti, hogy a két térség abszolút értelemben egyaránt fejlődött, relatív pozíciójuk azonban egyre jobban eltávolodott egymástól.

A gazdasági különbségek azért váltak különösen veszélyessé, mert nagyrészt egybeestek a köztársasági és nemzeti határokkal. Ha Jugoszláviában a gazdagabb és szegényebb térségek véletlenszerűen oszlottak volna el a köztársaságokon belül, a probléma talán elsősorban társadalmi-politikai kérdés marad. A valóságban azonban a fejlettség térképe nagyrészt politikai térkép is volt. Így egy költségvetési vagy beruházási vita nagyon könnyen válhatott nemzeti konfliktussá.

Szlovéniában például egyre elterjedtebb lett az az érzés, hogy a köztársaságot gazdasági sikere miatt büntetik. A szlovén vállalatok nyugati piacokon versenyeztek, exportból devizát termeltek, miközben hozzájárultak a föderális fejlesztési alapokhoz és a közös költségvetéshez. A nyolcvanas években a szlovén vezetés már egyre nyíltabban kérdőjelezte meg, hogy ez az újraelosztási rendszer továbbra is szolgálja-e saját gazdasági érdekeit.

Horvátország helyzete bonyolultabb volt. Gazdaságilag a fejlettebb régiók közé tartozott, de nem

érte el Szlovénia szintjét, és belső regionális különbségei is jelentősek voltak. Zágráb, Rijeka, Isztria vagy a turisztikai dalmáciai központok más gazdasági világot képviseltek, mint egyes belső területek. Emiatt a horvát politika egyszerre tudta átélni a fejlett köztársaság sérelmét és saját elmaradottsági problémáit.

Ez már a horvát tavasz idején is megmutatkozott. A „tisztá számlák” követelése abból indult ki, hogy Horvátország tudni akarja, mennyi jövedelmet termel és mennyit vesz el tőle a föderáció. A hetvenes-nyolcvanas években ugyanez a kérdés új környezetben tért vissza. Most már nem csupán a deviza vagy a bankok voltak napirenden, hanem a fejlesztési alapok, a közös költségvetés, a hadsereg költségei és az egész szövetségi újraelosztás.

A helyzetet tovább bonyolította, hogy egyre inkább köztársasági gazdasági rendszerek alakultak ki. A vállalatok természetesen továbbra is kereskedtek egymással, és Jugoszlávia közös piaca nagyon fontos maradt. Mégis erősödött az a tendencia, hogy a köztársaságok saját bankokat, saját fejlesztési prioritásokat, saját vállalati hálózatokat és bizonyos értelemben saját gazdaságpolitikát építenek.

A szövetségi rendszer ezt részben maga ösztönözte. Az 1974-es alkotmány a politikai decentralizáció mellett a gazdasági felelősség jelentős részét is lefelé tolt. 1975 után például a külkereskedelmi rendszerben is további változások történtek: a vámbevételek egy részét szövetségi és köztársasági társadalmi alapokon keresztül olyan vállalatok képviselői kezelték, amelyek maguk is külkereskedelmi bevételt termeltek. A fizetési mérleget is egyre inkább köztársasági részekre bontották, és a külföldi hitelek egy részéhez kapcsolódó jogosultságot és törlesztési kötelezettséget is területileg osztották fel.

Ez első pillantásra racionális decentralizációnak tűnt. Ha egy köztársaság hitelt vesz fel, viselje annak törlesztését; ha exportál, legyen érdekeltőbb saját külgazdasági teljesítményében. A gyakorlat azonban egyre inkább azt a kérdést vetette fel, mennyiben létezik még egységes jugoszláv gazdaságpolitika.

A köztársasági érdekek ugyanis nem mindig ugyanabba az irányba mutattak. Szlovénia exportorientált vállalatai nagyobb világpiaci nyitottságot és hatékonyabb ármechanizmust akartak. A belső jugoszláv piachoz erősebben kötődő vállalatok számára viszont a szövetségi védelem és az országon belüli stabil kereslet fontosabb lehetett. A nyersanyagtermelő régiók

érdekei ismét mások voltak, különösen akkor, amikor a szabályozott belföldi árak miatt úgy érezték, termékeiket olcsóbban adják a fejlettebb feldolgozóiparnak. Így jött létre az a sajátos helyzet, amelyben szinte minden köztársaság azt érezhette, hogy a másik előnyöket élvez az ő rovására. A fejlett észak szerint a déli régiókat túl sok támogatással tartják életben. A déli régiók szerint az észak olcsón jut hozzá nyersanyagaikhoz és a közös piac előnyeihez.

Szerbiában az 1974-es alkotmány miatt külön frusztrációt okozott Vajdaság és Koszovó gazdasági autonómiája. Szerbia formálisan fejlett köztársaságnak számított, így nem volt jogosult ugyanazokra a szövetségi támogatásokra, mint a fejletlenebb régiók, miközben saját gazdasági mutatói a nyolcvanas évekre romlani kezdtek. Woodward szerint ez is hozzájárult ahhoz, hogy Belgrádban egyre többen támogatták a föderális és szerbiai gazdasági irányítás megerősítését.

Vajdaság és Macedónia eközben több alkalommal ugyanúgy ellenállt a gazdasági recentralizációnak, mint Szlovénia vagy Horvátország. Ennek azért van jelentősége, mert megmutatja: a konfliktus nem írható egyszerűen szerb-horvát vagy észak-déli ellentétként. A köztársaságok és tartományok saját intézményi

érdekeiket védték, és ezek időnként egészen szokatlan koalíciókat hoztak létre.

A politikai rendszer egyik legnagyobb gyengesége ekkor kezdett megmutatkozni. A decentralizáció sok olyan gazdasági döntést köztársasági szintre helyezett, amelynek következményei továbbra is országosak voltak. A közös pénz, a közös külföldi adósság és a közös piac miatt egyik köztársaság sem működhetett valóban külön gazdaságként, mégis mindegyiknek egyre erősebb intézményi ösztönzése volt arra, hogy saját érdekeit maximalizálja. A növekedés éveiben ebből még lehetett kompromisszum.

Ha a gazdaság évi öt-hat százalékkal bővül, szinte mindenki kaphat valamit. A szegényebb régiók támogatása nőhet, miközben a gazdagabbak is fejlődnek; lehet új gyárat építeni Boszniában, autópályát Szlovéniában és szállodát Dalmáciában anélkül, hogy minden döntés nulla összegű játszmának tűnne. A nyolcvanas évekre ez megszűnt. Amikor a gazdaság stagnált vagy visszaesett, minden szövetségi újraelosztás közvetlen veszteségnek látszott annak, aki fizette. A közös állam gazdasági logikája innen kezdett igazán megbomlani.

Nem azért, mert megszűnt volna a köztársaságok kölcsönös függése. Ezzel szemben: továbbra is nagyon erősen függtek egymástól. A probléma az volt, hogy egyre kevesebben érezték ezt a függést előnynek.

Az egyik köztársaság piacot látott a többiekben, a másik terhet, a harmadik támogatót, a negyedik kizsákmányolót. Ugyanarról a gazdasági rendszerről nyolc különböző történet kezdett kialakulni. Ez a folyamat lassú volt, és még sokáig nem jelentett államszétesést. De amikor az adósságválság bekövetkezett, már nem létezett könnyen elfogadható közös válasz arra a kérdésre, hogy ki fizessen.

17. Amikor elfogyott a növekedés

Jugoszlávia gazdasági válsága nem 1980. május 4-én, Tito halálának napján kezdődött. A problémák már évekkel korábban jelentkeztek, és a hetvenes évek végére a vezetés legfelső szintjén is egyértelművé vált, hogy a korábbi növekedési modell kifulladásban van. Tito halála azért vált mégis korszakhatárrá, mert szinte pontosan egybeesett azzal a pillanattal, amikor a korábban kezelhető egyensúlytalanságok teljes pénzügyi válsággá álltak össze.

Az ország külföldi adóssága az előző évtizedben gyorsan növekedett. Woodward adatai szerint 1969-ben még mintegy kétmilliárd dollár körül alakult, az 1980-as évek elejére viszont húszmilliárd dollár körüli szintre emelkedett. Ennél is fontosabb volt azonban, hogy az adósság szerkezete és finanszírozási költsége megváltozott. 1980 körül a külső tartozások jelentős hányada magasabb kamatozású kereskedelmi hitel volt, miközben az amerikai dollár kamatainak meredek emelkedése hirtelen megdrágította a törlesztést.

Az ország tehát nem csak túl sok hitelt vett fel. A világgazdaság feltételei is kedvezőtlen irányba változtak.

Az Egyesült Államok monetáris szigorítása, az 1979-es második olajárrobbanás és a világgazdasági lassulás egyszerre érte el Jugoszláviát. Az olaj drágulása növelte az importköltségeket, a kamatemelkedés a hiteltörlesztést, a nyugati recesszió pedig rontotta az export és részben a vendégmunkások helyzetét. Ez különösen súlyos kombináció volt egy olyan ország számára, amely az előző évtizedben éppen a nyitottságra építette fejlődését. A nyitottság a növekedés korszakában előnyt jelentett. A válság korszakában sebezhetőséggé vált.

A jugoszláv gazdaság nem tudta magát egyszerűen leválasztani a világpiacról. Iparának jelentős része importált gépekre, alkatrészekre, technológiára és nyersanyagra támaszkodott. Az olaj- és energiaimport különösen fontos volt, és a külföldi hitelek visszafizetéséhez is kemény valutára volt szükség. Az export növelése ezért létkérdéssé vált. Ám ugyanazokat a termékeket, amelyeket kemény valutáért külföldön el lehetett adni, belföldön is igényelte a lakosság és az ipar. A fizetési mérleg rendbetétele így közvetlenül érintette az életszínvonalat. A gazdaságpolitikának lényegében azt kellett mondania: többet kell kivinni az országból és kevesebbet behozni. Ez egyszerűen hangzik. A

társadalmi következménye azonban súlyos volt.

Ha korlátozzák az importot, kevesebb külföldi fogyasztási cikk és ipari alapanyag érkezik. Ha exportálják a jobb minőségű hazai terméket, kevesebb marad belföldre. Ha leértékelik a dinárt, az importált áruk drágulnak. Ha visszafogják a fizetéseket, csökken a lakosság vásárlóereje. A korábbi jóléti modell tehát pontosan ellenkező irányba fordult. A hetvenes években a külföldi kapcsolat több fogyasztást tett lehetővé. A nyolcvanas években a külföldi adósság kevesebb fogyasztást követelt.

Grdešić és Žitko hosszabb távú adatai különösen jól mutatják a törést. Jugoszlávia átlagos gazdasági növekedése az 1970-es években még évi közel hat százalék volt, az 1980-as évek átlagában viszont alig több mint egy százalékra esett. Ez nem egyszerű lassulást jelentett, hanem azt, hogy az egy főre jutó növekedés szinte eltűnt, miközben az infláció és a külső adósság terhei tovább növekedtek.

A fordulat azonban már 1978 körül érzékelhető volt. Patterson éppen ezt az időpontot tekinti a jugoszláv fogyasztói jólét hosszú lejtmenete kezdetének. A hetvenes évek közepének társadalma ekkorra

hozzászokott a növekvő választékhoz és életszínvonalhoz, ezért a későbbi visszaesés nem csak gazdasági korrekcióként hatott, hanem egy megszokott életforma elvesztéseként. A vezetés egy ideig próbálta elhalasztani a felismerést. Haug szerint Tito 1979-ben már komoly aggodalmát fejezte ki a gazdaság és az egész társadalmi rendszer állapota miatt, ugyanakkor politikai okokból azt akarta, hogy a válság teljes súlya ne kerüljön azonnal a nyilvánosság elé. Ez érthető politikai reflex volt. Egy olyan rendszer vezetője, amely évtizedeken át saját modernizációs sikerét hangsúlyozta, nehezen mondhatta ki hirtelen, hogy az ország erején felül élt.

Ráadásul Tito életének végén a politikai elit számára minden komoly megszorítás különösen kockázatos lett volna. Senki sem tudhatta pontosan, hogyan reagál majd a társadalom egyidejű gazdasági visszaesésre és a rendszer alapítójának közelgő halálára. A vezetés ezért a problémák egy részét tovább görgette.

A külföldi finanszírozás azonban egyre szűkült, és a hitelezők már nem ugyanazzal a bizalommal tekintettek Jugoszláviára, mint korábban. Tito személyes nemzetközi tekintélye politikai garanciát is jelentett. A nyugati kormányok és bankok számára jogos kérdéssé vált, mi történik egy rendkívül decentralizált, soknemzetiségű

országgal az alapító vezető halála után. A fizetési mérleg gyors romlása közvetlen pénzügyi válságot okozott.

Woodward szerint a keményvaluta-adósságszolgálati ráta 1978-ban már körülbelül 24 százalékra, 1980-ra 35 százalék körülire emelkedett. Ez azt jelentette, hogy az exportbevételek egyre nagyobb részét kellett pusztán a korábbi hitelek törlesztésére fordítani. Itt vált az adósság önmagát erősítő problémává. Ha több exportbevételt kell törlesztésre fordítani, kevesebb marad importra. Ha kevesebb gépet és nyersanyagot importálnak, a termelés is akadozhat. Ha a termelés lassul, nehezebb növelni az exportot. Ha az export nem nő elég gyorsan, újabb külső finanszírozásra lehet szükség.

Ez a csapda nem volt kizárólag jugoszláv jelenség. Latin-Amerika és több fejlődő ország hasonló adósságválsággal szembesült az 1980-as évek elején. Jugoszlávia sajátosságát az adta, hogy minderre egy rendkívül decentralizált szocialista föderációban kellett választ adnia. A szövetségi kormány számára ezért nem volt elég eldönteni, mit kellene gazdaságilag tenni. Azt is el kellett érnie, hogy hat köztársaság és két autonóm tartomány elfogadja, végrehajtsa és társadalmi szinten vállalja a következményeket.

A helyzetet még nehezebbé tette, hogy az adósság területi megoszlása sem volt egyszerű. A köztársaságok eltérő mértékben vettek fel külföldi hiteleket, más volt exportképességük, és nem ugyanúgy fértek hozzá a kemény valutához. Horvátország és Szlovénia joggal hivatkozhatott arra, hogy nagyobb exportkapacitással rendelkezik. A többi köztársaság viszont arra, hogy a közös gazdasági rendszerből mindenki profitált. Amíg az új hitelek érkeztek, ezek a viták kezelhetők maradtak. Amikor a hitelezők törlesztést követeltek, mindenki tudni akarta, pontosan melyik adósság kié. A „tisztá számlák” régi horvát követelése így új és jóval súlyosabb formában tért vissza. Most már nem az volt a kérdés, kinek jár a devizabevétel. Hanem az, ki fizesse vissza a dolláradósságot. A gazdasági válság ezzel visszavezette Jugoszláviát ahhoz a problémához, amelyet az 1974-es alkotmány sem oldott meg teljesen: meddig terjed a köztársasági felelősség, és hol kezdődik a közös államé. Ezt a kérdést már Tito nélkül kellett megválaszolni.

18. Tito nélkül - egy rendszer elveszíti döntőbíróját

május 4-én Ljubljában meghalt Josip Broz Tito. Nyolcvanhét éves volt, és halála nem érthette váratlanul sem a vezetést, sem az országot. Hónapok óta súlyos betegként kezelték, az alkotmányos rendszer pedig éveken át készült arra, hogy Jugoszlávia személye nélkül is működni tudjon. Mégis egészen más dolog volt elméletben felkészülni Tito halálára, mint ténylegesen nélküle működtetni az államot.

A temetés szimbolikusan még egyszer megmutatta Jugoszlávia nemzetközi súlyát. Állam- és kormányfők, uralkodók és politikai vezetők érkeztek Belgrádba a világ minden részéről. Az el nem kötelezett Jugoszlávia olyan diplomáciai tekintéllyel búcsúztatta vezetőjét, amelyet a térség más kommunista államai aligha mondhattak magukénak. Belföldön pedig valódi gyász is létezett.

Tito kultusza részben felülről szervezett politikai rítus volt, de hiba volna ebből arra következtetni, hogy a lakosság érzelmei teljesen mesterségesek voltak. Generációk számára Tito összekapcsolódott a háborús győzelemmel, az ország függetlenségével, a sztálini szakítással, a nyugati nyitással és azzal az

életszínvonal-emelkedéssel, amelyet saját életükben tapasztaltak. Ezzel együtt az ország azonnal egy alapvető problémával szembesült. Tito politikai szerepét egyetlen intézmény sem tudta maradéktalanul átvenni.

Az 1974-es alkotmány éppen azért hozott létre kollektív államelnökséget és rotációs elnökséget, hogy ne jelenhessen meg egy új Tito. A hat köztársaság és két autonóm tartomány képviselői egyenrangú tagként vettek részt az államelnökség munkájában, az elnöki tisztség pedig rendszeresen váltakozott közöttük. Ez a konstrukció jól tükrözte a föderáció egyensúlyának logikáját. Senki sem uralhatja a többieket. A probléma az volt, hogy ezzel együtt senki sem rendelkezett Tito tekintélyével ahhoz, hogy döntésre kényszerítse őket.

A rendszer második pillére, a Jugoszláv Kommunista Szövetsége ugyancsak kollektivizálta vezetését. A pártban is rotáció, köztársasági képviselőlet és egyensúly működött. Az elv az volt, hogy a személyi hatalom helyett intézmények tartsák össze Jugoszláviát. Békeidőben ez modernizáló megoldásnak tűnhetett. Gazdasági válságban azonban kiderült a hátránya.

A kollektív vezetésnek olyan döntéseket kellett volna meghoznia, amelyek valamely köztársaság számára

szükségképpen hátrányosak voltak. A megszorításnak nincs olyan változata, amelyben mindenki nyer. Ha csökkentik a szövetségi beruházásokat, valamely régió kevesebb pénzt kap. Ha leértékelik a dinárt, az importőrök és fogyasztók veszítenek. Ha korlátozzák a hiteleket, vállalatok kerülnek nehéz helyzetbe. Ha bezárják a veszteséges üzemeket, nő a munkanélküliség. A jugoszláv rendszer viszont arra épült, hogy a fontos döntések széles politikai megegyezéssel szülessenek. A kompromisszumkényszer és a válságkezelés ezért egyre élesebben ütközött egymással.

Haug szerint a köztársaságok és tartományok a nyolcvanas évekre gyakorlatilag vétójoggal rendelkeztek a szövetségi gazdaságpolitika legfontosabb kérdéseiben. A döntéshozatal a rotációra és az egyenlő területi képviselőre épült, ezért Tito halála után egyre nehezebb lett az egységes reformok végrehajtása. A szövetségi kormány különösen kellemetlen helyzetbe került.

Neki kellett tárgyalnia a külföldi hitelezőkkel és az IMF-fel, miközben a szükséges intézkedéseket nagyrészt a köztársaságoknak és vállalatoknak kellett végrehajtaniuk. A szövetségi végrehajtó tanács tehát felelősséget viselt egy olyan gazdaságért, amely fölött csak korlátozott közvetlen hatalommal rendelkezett. Tito

életében ezt a hiányt személyes tekintélye részben áthidalta.

Ha a köztársasági vezetők nem tudtak megegyezni, Tito dönthetett, nyomást gyakorolhatott vagy személyi következményeket helyezhetett kilátásba. Karađorđevo ennek szélsőséges példája volt, de a mindennapi politika is számolt személyével. 1980 után többé nem volt ilyen végső fórum.

Ez önmagában még nem tette működésképtelenné Jugoszláviát. A kollektív rendszer továbbra is működött, döntéseket hozott, és az állam nem kezdett szétesni Tito temetésének másnapján. A probléma fokozatosan jelent meg. Minden egyes nehéz gazdasági döntés megmutatta, hogy a köztársasági vezetőknek saját társadalmuk előtt kell viselniük a megszorítások politikai költségét, miközben a szövetségi központnak nincs hozzá hasonló társadalmi legitimációja. Ez nagyon erős ösztönzést teremtett arra, hogy a kellemetlen döntésekért mindig valaki mást hibáztassanak. A szövetségi kormány mondhatta, hogy a köztársaságok nem hajtják végre a reformot. A köztársaságok mondhatták, hogy Belgrád kényszeríti rájuk a megszorítást. A vállalatok a bankokat hibáztathatták. A bankok a monetáris politikát. A dolgozók pedig mindegyiküket. A felelősség

intézményileg szétterült. A gazdasági válság ezt a politikai szerkezetet könnyörtelenül próbára tette.

Haug találóan idézi azt a korabeli megfogalmazást, hogy nem az „élcsapat” lepte meg a válságot, hanem a válság lepte meg az élcsapatot. A kommunista vezetés sokáig úgy viselkedett, mintha a problémák technikai korrekcióval kezelhetők lennének, miközben már a politikai és gazdasági rendszer alapvető működési zavaráról volt szó. Az 1980-as évek elején a nyilvánosság hangja is megváltozott.

A gazdasági nehézségeket egyre kevésbé lehetett elrejtteni. Az árak emelkedtek, a hiányok megjelentek, az adósság kérdése bekerült a sajtóba, és az olyan lapok, mint a belgrádi NIN, egyre nyíltabban foglalkoztak a válság súlyosságával. A rendszer társadalma tehát egyszerre tapasztalta a mindennapi romlást és azt, hogy a vezetésnek nincs világos, egységes válasza. Horvátországban mindez különleges politikai környezetben történt.

Az 1971 utáni vezetés tudatosan kerülte a nemzeti konfliktusok újranyitását. A „horvát hallgatás” politikája részben azt jelentette, hogy a köztársasági pártvezetés nem akarta ugyanazt a mozgósító nyelvet használni,

amely Savkáék bukásához vezetett. Ez a stratégia a hetvenes években működőképesnek bizonyult. A nyolcvanas évek gazdasági válságában azonban egyre súlyosabb korláttá vált. Ha Horvátországot hátrányos gazdasági intézkedés érte, a vezetés csak óvatosan beszélhetett „horvát érdekekről”, mert ez azonnal az 1971-es nacionalizmus emlékét idézte fel. Ha viszont nem beszélt róluk, könnyen elveszíthette hitelességét saját társadalmában.

Woodward éppen ezért nevezi a nyolcvanas évek horvát politikáját a „nagy hallgatás” egyik legfeltűnőbb példájának. A horvát pártvezetés nagyrészt az 1972 utáni tisztogatás eredményeként került helyére, ezért különösen óvakodott attól, hogy a piacositás, a köztársasági érdek vagy a nyugati orientáció kérdésében újra olyan politikai konfliktust nyisson, amelyet nacionalizmusként lehet értelmezni. Ez viszont azt jelentette, hogy miközben Szlovéniában fokozatosan kialakult egy nyíltabb reformdiskurzus, Horvátország hivatalos politikai nyelve jóval visszafogottabb maradt. A társadalmi elégedetlenség ettől természetesen nem tűnt el. Csak nem a párt nyilvánosságában fogalmazódott meg. A magánbeszélgetésekben, értelmiségi körökben, katolikus közösségekben, az emigráció

kapcsolatrendszerében és a kulturális emlékezetben tovább élt az a kérdés, amelyet 1971-ben már feltettek: vajon Horvátország helyzete igazságos-e a föderációban. A gazdasági válság ezért potenciálisan újra összekapcsolhatta a szociális és nemzeti elégedetlenséget. 1980-ban ez még korántsem volt elkerülhetetlen. A jugoszláv identitás továbbra is létezett, a párt és az állam intézményei működtek, a hadsereg erős volt, és a köztársaságok többsége továbbra sem Jugoszlávia felbomlásában gondolkodott. A következő évek nagy kérdése inkább az lett, képes-e a Tito nélküli rendszer megoldani saját gazdasági válságát. A válasz első nagy próbája 1982-ben érkezett. Ekkor lett a szövetségi kormány élén álló első nő és egyben horvát kommunista, Milka Planinc az a politikus, akinek a nevéhez a jugoszláv társadalom egyik legfájdalmasabb korszaka kapcsolódott. Nem azért, mert ő idézte elő a válságot. Hanem azért, mert neki kellett közölni a társadalommal: a hetvenes évek számlája megérkezett.

19. Milka Planinc - egy horvát politikus a jugoszláv megszorítások élén

Milka Planinc 1982-ben olyan ország kormányfője lett, amelynek gazdasági mozgástere gyorsabban szűkült, mint amilyen gyorsan politikai rendszere dönteni tudott. Megbízatása eleve szokatlanul nehéz volt: helyre kellett állítania a külföldi hitelezők bizalmát, stabilizálnia kellett a fizetési mérleget, korlátoznia a belső fogyasztást, ösztönöznie az exportot, és mindezt úgy kellett végrehajtania, hogy a jugoszláv öngazgató rendszer alapelveit formálisan ne kérdőjelezze meg. Woodward szerint Planinc 1982-es mandátumának egyik kifejezett célja éppen a külföldi bizalom helyreállítása volt, miközben az IMF-fel folytatott tárgyalások egy hároméves készenléti hitelhez és reformfeltételekhez vezettek.

Planinc személye önmagában is érdekes összekötő kapocs Horvátország és Jugoszlávia történetében. Horvát kommunista politikusként a hetvenes évek elejének tisztogatása után emelkedett a köztársasági vezetés csúcsára, vagyis ahhoz a politikai nemzedékhez tartozott, amely a horvát tavasz leverése után a stabilitás

helyreállítását kapta feladatul. Egy évtizeddel később már nem Horvátország politikai csendjét, hanem az egész jugoszláv föderáció pénzügyi túlélését kellett menedzselnie. Ebben volt valami történelmi irónia: ugyanaz a rendszer, amely 1971-ben a politikai mobilizációtól félt, most olyan gazdasági intézkedésekre kényszerült, amelyek szükségképpen új társadalmi elégedetlenséget szültek.

A megszorítások nem azért jelentek meg, mert Planinc valamilyen ideológiai fordulattal hirtelen piacpárti lett. A külső pénzügyi helyzet kényszerítette ki őket. Jugoszláviának kemény valutára volt szüksége adósságai törlesztéséhez, és ehhez exporttöbbletet kellett előállítania. A belföldi keresletet tehát csökkenteni kellett, az importot korlátozni, a dinárt realisabb szintre vinni, a vállalati hitelezést szigorítani és olyan szerkezeti változásokat elindítani, amelyek javítják a termelékenységét. Woodward szerint a stabilizáció célja nemcsak a külkereskedelmi hiány és az adósság kezelése volt, hanem a pénzügyi fegyelem növelése és a nyugati piacokra irányuló export hosszabb távú erősítése is.

Az elméleti logika egyszerűnek tűnt, de a politikai következményei annál súlyosabbak voltak. A belföldi kereslet csökkentése a gyakorlatban azt jelentette, hogy

az emberek kevesebbet vásárolhatnak. Az export növelése azt jelentette, hogy több jó minőségű terméket kell kivinni az országból. Az import visszafogása azt jelentette, hogy kevesebb külföldi áru, alkatrész és nyersanyag érkezik. A reálisabb árfolyam azt jelentette, hogy a külföldi termékek drágulnak, az infláció megfékezése pedig bérfegyelmet követelt.

A hetvenes évek társadalmi kompromisszuma ezzel megfordult. Korábban a rendszer azt mondta: ha a gazdaság növekszik, a dolgozó magasabb fizetést, jobb lakást és több fogyasztást kap. A stabilizáció most azt követelte, hogy a dolgozó fogadja el a reáljövedelem csökkenését annak reményében, hogy az ország később újra növekedni tud. Ez politikailag rendkívül nehezen eladható ajánlat volt.

A helyzetet tovább súlyosította, hogy Jugoszlávia külső adósságáról még a szövetségi vezetésnek sem volt mindig teljes képe. Haug szerint a köztársaságok külön hitelfelvételei nem minden esetben kerültek megfelelően a föderális központ elé, így a válság kezdetén maga a szövetségi kormány sem rendelkezett teljes áttekintéssel arról, pontosan mekkora kötelezettséget kell kezelnie. A központ kísérletei a gazdaság fölötti ellenőrzés visszaszerzésére és a megszorítások kikényszerítésére

ráadásul komoly ellenállásba ütköztek mind a köztársasági küldöttek, mind a párt idősebb vezetőinek részéről.

Az ellenállásnak nemcsak regionális, hanem ideológiai oka is volt. A piac nagyobb szerepe, a veszteséges vállalatok keményebb kezelése vagy a munkaerőköltségek csökkentése sok kommunista számára úgy hangzott, mintha Jugoszlávia feladná saját különutas szocializmusát. A rendszer évtizedeken át azzal igazolta magát, hogy nem kapitalista és nem szovjet típusú állam, hanem öngazgató harmadik út. Ha most a válság megoldásaként éppen a piaci fegyelmet, a reálkamatot, a vállalati csőd lehetőségét és az exportversenyt kell erősíteni, akkor felmerül a kérdés: mi marad abból, ami Jugoszláviát különlegessé tette?

Planincnek tehát egyszerre kellett pénzügyi és ideológiai válságot kezelnie. Ha túl kevés reformot hajt végre, a hitelezők elveszítik bizalmukat. Ha túl messz megy, saját pártja és a köztársasági elitek azzal vádolhatják, hogy lebontja az öngazgatást. Ez a kettős szorítás végigkísérte egész kormányzását.

1983 januárjában végül hatalmas nemzetközi hitelcsomagot sikerült tető alá hozni. Woodward szerint

tizenöt nyugati ország, az IMF, a Világbank, mintegy hatszáz kereskedelmi bank és a Nemzetközi Fizetések Bankja részvételével körülbelül kétmilliárd dolláros csomagot állítottak össze. Ez önmagában jelezte, hogy Jugoszlávia összeomlását a Nyugat sem akarta, de azt is, hogy a hitel többé nem érkezett korábbi feltételekkel: a finanszírozás egyre szorosabban kapcsolódott a stabilizációhoz és a reformhoz.

A külföldi mentőcsomag ezért nem jelentette a korábbi életforma visszatérését. Ezzel szemben, lehetővé tette, hogy az ország elkerülje a fizetéseképtelenséget, de cserébe még következetesebben kellett csökkentenie belső fogyasztását. A pénz jelentős része nem új jóléti beruházásokra érkezett, hanem arra, hogy az ország képes legyen kezelni korábbi kötelezettségeit.

A társadalom számára ebből annyi látszott, hogy az állam egyre gyakrabban kér áldozatot, miközben az eredmények alig érzékelhetők. A gazdaság nem tért vissza gyorsan a növekedéshez, az infláció nem tűnt el, az importkorlátozás és a hiány viszont azonnal tapasztalható volt. A stabilizáció politikai problémája éppen ebből fakadt: a fájdalom jelen idejű volt, az ígért eredmény bizonytalan jövő.

Planinc szerepét utólag könnyű a megszorításokkal azonosítani, de ez igazságtalanul személyessé tenné a problémát. A válságot nem ő hozta létre, és aligha létezett olyan kormányfő, aki 1982-ben fájdalommentes programot tudott volna kínálni. A valódi kérdés inkább az volt, képes-e a jugoszláv intézményrendszer végrehajtani bármilyen következetes stabilizációt. Erre a válasz egyre inkább az lett, hogy csak részben.

A köztársaságok eltérő érdekei miatt sok intézkedést felpuhítottak, késleltettek vagy területileg eltérően hajtottak végre. A vállalati és helyi politikai érdekek továbbra is védték a veszteséges kapacitásokat. A központi kormány olykor olyan reformot fogadott el, amelyet később ugyanaz a politikai rendszer akadályozott meg a végrehajtásban. Ebből született meg a nyolcvanas évek jugoszláv gazdaságpolitikájának egyik legjellemzőbb vonása: szinte mindenki tudta, hogy változtatni kell, de alig volt olyan változás, amelynek költségeit valaki hajlandó lett volna vállalni.

A lakosság mindebből természetesen nem a szövetségi intézmények finom alkotmányos konfliktusait érzékelte. A hétköznapi ember számára a stabilizáció azt jelentette, hogy a pénz kevesebbet ér, bizonyos árukat nehezebb beszerezni, az importtermék drágább, a hitel szűkösebb,

a munkahely pedig kevésbé biztos, mint néhány évvel korábban. Ezen a ponton vált az adósságválság társadalomtörténétté.

HÁTTÉRGYÁR

20. A nagy takarékoság hétköznapijai

Egy gazdasági válságot lehet dollárban, kamatlámban, fizetésimérleg-hiányban és exportadatokban mérni, de az emberek ritkán ilyen formában tapasztalják meg. A jugoszláv válság akkor vált igazán valóságossá, amikor az ország polgára belépett az üzletbe, és ugyanazon a polcon, ahol néhány évvel korábban megszokott áru állt, üres helyet talált.

A hiány különösen erősen hatott egy olyan társadalomban, amely hosszú ideig éppen arra volt büszke, hogy nem úgy működik, mint a szovjet blokk klasszikus hiánygazdaságai. A jugoszláv fogyasztó hozzászokott a választékhoz, a reklámhoz, a márkákhoz és ahhoz, hogy többféle termék közül választhat. Ezért a nyolcvanas évek eleji hiány nem csak kényelmetlenséget jelentett, hanem kulturális visszalépésnek is érződött.

Patterson szerint időszakosan még olyan mindennapi termékek is eltűntek a polcokról, mint a kávé vagy a mosópor. Éppen ezek a tárgyak mutatták meg legjobban a változás mélységét: nem luxuscikkekről, hanem a modern jugoszláv hétköznapi élet megszokott elemeiről volt szó. A hiány sokak számára azért volt megalázó,

mert olyan vásárlási élményt idézett fel, amelyről azt hitték, már a múlt része.

A kávé különösen jó szimbóluma a korszaknak. A jugoszláv társadalmi életben a kávé nem csak ital volt, hanem vendéglátási szokás, társasági rítus és mindennapi élvezet. Momo Kapor már 1981-ben ironikusan jegyezte meg, hogy gazdasági válság idején a régi reklámok mosolygó kávéfiguráihoz hasonlóan maga a kávé is eltűnt. A megjegyzés humoros volt, de pontosan érzékeltette, milyen furcsa helyzet alakult ki: a reklám és a fogyasztói kultúra továbbra is a jólét képeit mutatta, miközben a valóság egyre kevésbé tudta ezeket teljesíteni.

Ez a kontraszt a nyolcvanas évek egyik sajátos jugoszláv élménye lett. Az újságokban és televízióban továbbra is modern reklámok jelentek meg, a marketingipar nem omlott össze, a kirakatok vizuális nyelve pedig továbbra is a kényelem és a fogyasztás ígéretét közvetítette. Közben az emberek egyre többet számoltak, takarékoskodtak és alkalmazkodtak a hiányhoz. Patterson szerint a reklámvilág még akkor is a „jó élet” képét közvetítette, amikor a társadalom jelentős része számára ez az életforma már egyre kevésbé volt elérhető.

Az importkorlátozás és a devizahiány nemcsak a kész fogyasztási cikkeket érintette. Sok jugoszláv vállalat importált alkatrészekkel és nyersanyagokkal dolgozott, így az ellátás akadózása a hazai termelésben is megjelent. Egy külföldi komponens hiánya egész gyártósorok teljesítményét ronthatta, a vállalatok pedig egyre többet küzdöttek azért, hogy hozzáférjenek a szűkös kemény valutához.

A lakosság számára a deviza ezért még fontosabb lett. Aki nyugatnémet márkához, dollárhoz vagy más konvertibilis valutához jutott, jóval nagyobb biztonságban érezhette magát, mint az, akinek minden jövedelme dinárban volt. A vendégmunkás rokon, a turizmusból származó bevétel vagy a külföldi kapcsolat ismét olyan előnnyé vált, amelyet az infláció és a hiány tovább növelt.

Horvátországban ez különösen látható lehetett. A tengerparti térségek és a nyugat-európai kapcsolatokkal rendelkező családok könnyebben jutottak kemény valutához, mint a belső ország sok régiójának lakói. A korábbi jólét idején ez főleg fogyasztási előnyt jelentett, válság idején viszont már részben védelmet az infláció ellen.

A dinár értékének romlása lassan megváltoztatta a mindennapi racionalitást. Ha a pénz gyorsan veszít értékéből, a megtakarítás kevésbé vonzó, a gyors vásárlás viszont racionálissá válik. Egy család számára érdekesebb lehetett tartós fogyasztási cikket venni, mint hónapokig dinárban tartani a pénzt. A hűtőszekrény, televízió vagy autó ilyenkor nemcsak fogyasztási tárgy, hanem értékőrző eszköz is lehetett.

A válság így sajátos, önmagát erősítő viselkedést hozott létre. Minél kevésbé bíztak az emberek a dinárban, annál gyorsabban akarták elkölteni. Minél gyorsabban költötték, annál nehezebb lett az inflációt fékezni. A hivatalos gazdaságpolitika takarékoságot kért, miközben az egyéni racionalitás sok esetben éppen a gyors fogyasztást ösztönözte.

A reáljövedelmek csökkenése eközben szélesebb társadalmi rétegeket érintett. A válság kezdetben talán kezelhető kellemetlenségnek tűnhetett, de néhány év alatt az emberek azt tapasztalták, hogy fizetésükből egyre kevesebbre futja. A növekvő árak és a bérkorlátozások együtt azt jelentették, hogy ugyanazért az életszínvonalért egyre több alkalmazkodásra volt szükség.

A fogyasztás visszafogása különösen érzékenyen érintette azt a városi középréteget, amely a hetvenes években a rendszer egyik legfontosabb nyertesének számított. Mérnökök, hivatalnokok, tanárok, egészségügyi dolgozók és vállalati alkalmazottak olyan társadalmi csoportot alkottak, amelynek életformája már erősen kötődött a modern fogyasztáshoz. Ők nem az alapvető túlélést féltették, hanem azt a társadalmi státuszt, amelyet az előző másfél évtizedben megszereztek.

A válság pszichológiai hatása ezért nem azonos a szegénység hagyományos tapasztalatával. Az emberek nem azt élték meg, hogy soha nem jutottak hozzá bizonyos javakhoz, hanem azt, hogy valamit elveszítenek, amit már sajátjuknak hittek. Ez mindig erősebb politikai elégedetlenséget képes teremteni, mint a tartós nélkülözés.

A fogyasztási kultúra emléke ugyanis megmaradt. Az emberek tudták, milyen volt, amikor a boltokban választék volt, amikor nyugat-európai utazásról lehetett gondolkodni, amikor a következő háztartási gép megvásárlása természetes családi cél volt. A nyolcvanas évek válságában a korábbi jólét folyamatos összehasonlítási alappá vált.

Patterson egyik legerősebb felismerése éppen az, hogy a jugoszláv fogyasztói kultúra nem tűnt el a válsággal. A vágyak, márkák és életmódeszmények tovább éltek, csak a hozzájuk vezető út vált nehezebbé. A reklám továbbra is azt mondta, milyen az ideális modern élet, miközben az átlagpolgár egyre kevésbé tudta azt megfizetni.

Ez a rés egyre fontosabb lett a rendszer legitimációja szempontjából. A hatvanas és hetvenes években a jugoszláv vezetés joggal mondhatta, hogy a szocializmus kézzelfoghatóan javítja az életet. A nyolcvanas években ugyanaz a társadalom már saját korábbi teljesítményéhez mérte a rendszert, és a mérleg egyre rosszabb lett.

A megszorítás így nemcsak arról szólt, hogy kevesebb kávé vagy mosópor van a boltban. Arról szólt, hogy megváltozott az emberek viszonya a jövőhöz. A hetvenes években sokan arra számítottak, hogy gyerekeik jobban fognak élni náluk. A nyolcvanas években először vált széles körűvé az érzés, hogy ez talán éppen fordítva lesz.

Ez a felismerés különösen a fiatalokat érintette. A diplomás munkanélküliség, a lakáshoz jutás nehézsége és a romló bérek együtt azt jelentették, hogy a társadalmi felemelkedés korábbi útjai beszűkülnek.

Woodward szerint az 1980-as évekre a munkanélküliség már nemcsak a mezőgazdasági vagy képzetlen rétegeket fenyegette, hanem az ipari munkásságot és a városi középosztály gyermekeit is.

A rendszer ezzel éppen saját legsikeresebb társadalmi csoportjaiban veszített bizalmat. Azokban, akiket maga modernizált, taníttatott és emelt magasabb életnívóra. A válság tehát nemcsak szegénységet termelt. Elvárás és lehetőség között nyitott egyre nagyobb rést. Ennek politikai következményei néhány év múlva váltak igazán láthatóvá.

21. A Kraigher-program - reform anélkül, hogy kimondanák a rendszer kudarcát

A jugoszláv vezetés nem ült tétlenül a válság fölött. Már 1981-ben nagyszabású szakértői munkát indítottak annak feltárására, hogyan lehetne stabilizálni a gazdaságot. A bizottságot a szlovén Sergej Kraigher vezette, és munkájába a jugoszláv közgazdasági szakma szinte minden fontos irányzatát bevonták. Grdešić és Žitko szerint végül mintegy 1250 ember vett részt valamilyen formában a folyamatban, és 1982–1983 folyamán négy kötetben jelentek meg a javaslatok.

Már a résztvevők száma is mutatja, mennyire komolyan vette a rendszer a problémát. Nem egyszerű minisztériumi jelentésről volt szó, hanem tulajdonképpen az egész jugoszláv közgazdasági elit mozgósításáról. Liberálisabb piaci gondolkodók, az úgynevezett jövedelmi iskola képviselői, öngazgatás-párti közgazdászok és különböző köztársaságok szakértői együtt próbálták megfogalmazni, mi működik rosszul. A legérdekesebb azonban az volt, mennyi mindent felismertek helyesen.

A bizottság szerint Jugoszlávia túl sokat ruházott be. Helyi és köztársasági politikusok új üzemeket támogattak akkor is, amikor azok országos szempontból nem voltak feltétlenül indokolhatók. A rendszer túl kevésbé hagyta érvényesülni a kereslet és kínálat jelzéseit, a banki hitelezés nem tükrözte eléggé a kockázatot, és a vállalatok megszokták, hogy veszteség esetén valamilyen módon megmentik őket.

A program ezért több piaci fegyelmet követelt. Reálisabb árfolyamot és reálkamatot akart, vagyis azt, hogy a hitelnek valódi költsége legyen. A negatív reálkamat ugyanis gyakorlatilag arra ösztönözte a vállalatokat, hogy minél több hitelt vegyenek fel, hiszen az infláció később részben elértéktelenítette tartozásukat. Ez tovább táplálta a túlberuházást és az inflációt.

A bizottság szerint a központi banknak abba kellett volna hagynia a szövetségi költségvetési hiány pénzteremtéssel történő finanszírozását is. A dinárt hosszabb távon konvertibilissé akarták tenni, ami csak akkor lehetett reális cél, ha az inflációt visszaszorítják és az árfolyam közelebb kerül valódi piaci értékéhez. A program ezen túl nagyobb exportorientációt, világpiaci nyitottságot és a gazdasági autarkia visszaszorítását

sürgette. Mindez első hallásra már szinte egy későbbi kelet-európai piacgazdasági reformprogram nyelvére emlékeztet. Ám a Kraigher-program egy fontos ponton nem lépte át a határt. Nem mondta ki, hogy az öngazgató szocialista rendszer alapjai hibásak. Ezzel szemben, megpróbálta megőrizni őket.

A dokumentum továbbra is a társadalmi tulajdonból, a munkásöngazgatásból és abból az elképzelésből indult ki, hogy a dolgozói kollektíva valódi gazdasági vállalkozóként működhet. A program nem a társadalmi tulajdon felszámolását, hanem „helyesebb” működtetését akarta. Grdešić és Žitko ezért joggal nevezik kompromisszumos dokumentumnak: liberálisabb gazdasági eszközöket javasolt, de a rendszer alapvető ideológiai konstrukcióját érintetlenül hagyta. Ez a kompromisszum jól tükrözte a korszak politikai határait. A gazdasági szakértők már egyre több olyan problémát azonosítottak, amely piacibb mechanizmusokat igényelt volna. A politikai vezetés azonban még nem volt hajlandó elfogadni, hogy az öngazgatás maga is reformra vagy részleges lebontásra szorulhat. Ezért a diagnózis egyre radikálisabb, a gyógymód viszont óvatos maradt.

A veszteséges vállalatok kérdésében ez különösen világosan látszott. A program bírálta azt a felfogást, hogy

egy társadalmi vállalatot soha nem szabad csődbe engedni, de nem jutott el odáig, hogy tömeges bezárásokat vagy radikális vállalati szelekciót követeljen. A politikai rendszer továbbra sem tudta elfogadni ennek társadalmi következményeit. Ez nem egyszerű gyávaság volt.

Egy veszteséges nagyvállalat Jugoszláviában nemcsak rosszul működő cég volt. Egy egész település foglalkoztatását, lakásrendszerét és szociális infrastruktúráját tarthatta fenn. Bezárása tömeges munkanélküliséget, helyi politikai válságot és olyan társadalmi konfliktust teremthetett volna, amelynek kezelésére a rendszernek alig volt intézményes eszköze. A Kraigher-program így pontosan ott ütközött falba, ahol a jugoszláv reformok rendszeresen elakadtak: a közgazdasági racionalitás és a politikai stabilitás között. Még ennél is nagyobb probléma volt azonban a végrehajtás.

A szövetségi kormány elfogadhatott irányelveket, de a köztársaságok nélkül nem tudta megvalósítani őket. Haug szerint a köztársasági vezetők újra képtelenek voltak összehangolni álláspontjukat, a központ pedig nem rendelkezett elegendő hatalommal ahhoz, hogy a stabilizációs javaslatokat következetesen kikényszerítse.

Ezzel létrejött a jugoszláv gazdasági reform egyik legabszurdabb helyzete. A közgazdászok elkészíthették az elemzést. A szövetségi parlament elfogadhatta a programot. A kormány támogathatta. De amikor a végrehajtás költsége egy konkrét köztársaságot, vállalatot vagy dolgozói csoportot érintett, újra kezdődött az alku.

A fejlettebb köztársaságok, mindenekelőtt Szlovénia és részben Horvátország, általában nagyobb piaci fegyelmet és gazdasági nyitottságot támogattak. A kevésbé fejlett régiók viszont joggal tartottak attól, hogy egy kemény piaci reform éppen őket sújtja a legjobban. Haug szerint a párton belüli gazdasági törésvonal egyre inkább a piacibb reformot támogató fejlettebb és az erősebb társadalmi redisztribúciót igénylő kevésbé fejlett köztársaságok között húzódott. Ez ismét megmutatta a föderáció alapvető dilemmáját. A gazdaság számára szükséges reform nem volt területileg semleges. Ha felszámolják a veszteséges ipart, azok a térségek járnak rosszabbul, amelyek iparszerkezete kevésbé versenyképes. Ha csökkentik a fejlesztési támogatást, a szegényebb köztársaságok veszítik el egyik legfontosabb felzárkózási forrásukat. Ha növelik a világpiaci versenyt, a szlovén és horvát exportképes vállalatok könnyebben

alkalmazkodhatnak, mint a belső piacra termelő nehézipari üzemek. A közgazdasági reform ezért automatikusan politikai koalíciókat rendezett át. Az egyik köztársaság számára „hatékonyság” volt, amit a másik társadalmi leépítésként érzékelt. A Kraigher-program ettől lett több egyszerű gazdasági dokumentumnál. Megmutatta, hogy a jugoszláv állam válsága már nem oldható meg pusztán szakértői tudással. A szakértők egyre világosabban látták, mit kellene tenni. A rendszer viszont egyre kevésbé tudta eldönteni, ki viselje ennek árát.

A következő években ez az ellentmondás tovább mélyült. A program nem hozott gyors stabilizációt, az infláció folytatódott, a munkanélküliség nőtt, és a politikai vita egyre inkább arról szólt, hogy a rendszer mely elemeit kellene feladni. Néhány évvel korábban a jugoszláv közgazdászok még azt vitatták, hogyan lehet tökéletesebb öngazgatást létrehozni. A nyolcvanas évek közepére egyre többen már azt kérdezték, hogy az öngazgatás jelenlegi formája egyáltalán megmenthető-e. Ez hatalmas szellemi fordulat volt. És még fontosabb, hogy nem valamiféle külső antikommunista támadásból született. Magának a jugoszláv rendszernek a szakértői jutottak el idáig, miközben megpróbálták megmenteni

azt.

HÁTTÉRGYÁR

22. Infláció, sztrájkok és elfáradó társadalom

A nyolcvanas évek közepére Jugoszlávia gazdasági válságának már alig maradt olyan eleme, amelyet egy átlagos család ne érzett volna közvetlenül. Az importkorlátozások, az időszakos hiány, a növekvő munkanélküliség és a reáljövedelmek csökkenése mellé mind erőteljesebb infláció társult. A pénz romlása különösen alattomos folyamat volt, mert nem egyetlen politikai döntés pillanatában csökkentette az emberek életszínvonalát, hanem hónapról hónapra, majd egyre gyorsabban emésztette fel a bérek és megtakarítások értékét.

Az infláció megváltoztatta a hétköznapi gazdasági racionalitást. Normális körülmények között a család pénzt tehet félre egy nagyobb vásárlásra, lakásfelújításra vagy autóra. Magas infláció mellett azonban a várakozás büntetéssé válik. Mire a megtakarított összeg eléri a korábban kiszemelt termék árát, maga a termék már drágább lehet. Az emberek ezért egyre inkább arra törekedtek, hogy a dinárt gyorsan elköltsék, kemény valutára váltsák vagy olyan tárgyi eszközbe tegyék, amely jobban őrzi értékét.

Ez a magatartás tovább erősítette a rendszer problémáit. A pénzügyi fegyelem megteremtéséhez megtakarításra, kiszámítható kamatokra és a dinár iránti bizalomra lett volna szükség. A lakosság viszont éppen azt tanulta meg, hogy a dinárban tartott pénz veszélyben van. A gazdaságpolitika egyik oldalról takarékossgot hirdetett, miközben a mindennapi tapasztalat azt diktálta, hogy aki túl sokáig vár, veszít.

A társadalmi elégedetlenség ezért nem valamiféle politikai agitációból született. Egészen hétköznapi tapasztalatokból nőtt ki. A dolgozó azt látta, hogy emelik a fizetését, de az árak még gyorsabban nőnek. A család megkapta ugyanazt a nominális összeget, de kevesebb árut tudott vásárolni belőle. A hivatalos statisztikák és a pártvezetés magyarázatai mellett létezett egy jóval egyszerűbb mérce: mit lehet hazavinni a fizetésből.

A nyolcvanas évek első felében még sokan reménykedhettek abban, hogy a megszorítás átmeneti. A jugoszláv társadalom korábbi tapasztalata azt tanította, hogy a nehéz időszakokat rendszerint újabb növekedési hullám követi. Mire azonban a Kraigher-program sem hozott gyors áttörést, egyre nehezebb lett fenntartani ezt a várakozást.

A munkások tiltakozásai fokozatosan gyakoribbá váltak. A jugoszláv rendszer hivatalos nyelve szerint a dolgozó nem klasszikus értelemben vett bér munkás volt, aki egy külső tulajdonossal szemben áll. Az öngazgatás elmélete szerint ő maga is részese a vállalat döntéseinek, a társadalmi tulajdon közös gazdája. Emiatt a sztrájk ideológiailag mindig kissé zavarba ejtő jelenség maradt. Ha a munkás maga is „tulajdonos”, ki ellen sztrájkol?

A valóságban természetesen nagyon is világos lehetett, ki ellen irányul az elégedetlenség. A vállalat vezetése, a bank, a helyi pártvezetés, a köztársasági kormány vagy a szövetségi gazdaságpolitika egyaránt célponttá válhatott. A dolgozók nem feltétlenül az öngazgatás elvét kérdőjelezték meg; gyakran éppen azt állították, hogy a rendszer nem tartja be saját ígéreteit.

Ez fontos különbség. A nyolcvanas évek munkástiltakozásait nem szabad automatikusan a kommunista rendszer elleni politikai ellenzékként kezelni. Sok követelés kifejezetten szociális volt: magasabb bér, a fizetések elmaradásának rendezése, jobb ellátás, az árak fékezése vagy egy adott vállalat pénzügyi megmentése. A tiltakozások politikai jelentőségét inkább az adta, hogy megmutatták: az öngazgatási intézmények már nem képesek a

konfliktusokat saját kereteiken belül feldolgozni.

Az 1970-es években a vállalati viták jelentős része még a munkástanácsokon, pártszervezeteken és érdekképviselői mechanizmusokon keresztül kezelhető volt. A nyolcvanas években viszont egyre gyakrabban fordult elő, hogy a dolgozók közvetlen kollektív fellépéssel próbálták kikényszeríteni követeléseiket. Az utcai tüntetés vagy a sztrájk éppen azt jelezte, hogy a hivatalos részvételi rendszer már nem elegendő.

A problémát tovább mélyítette, hogy a válság nem minden társadalmi csoportot egyformán sújtott. Akinek külföldi jövedelme volt, turizmusból szerzett devizát vagy magángazdasági tevékenységet folytatott, könnyebben alkalmazkodhatott. A kizárólag dinárban fizetett alkalmazottak és közalkalmazottak viszont jóval kevésbé tudták megvédeni életszínvonalukat.

A válság ezzel újra felerősítette azt a társadalmi különbséget, amelyet a jugoszláv rendszer korábban ideológiailag gyanúsnak tekintett. A magánjövedelem, a deviza és az informális kapcsolatok egyre nagyobb értéket jelentettek, miközben a szocialista társadalmi szektorban biztosított bér önmagában kevésbé adott biztonságot.

Woodward egyik fontos tétele, hogy a nyolcvanas években a munkanélküliség és a munkaerő „racionalizálása” már azokat a csoportokat fenyegette, amelyek korábban a szocializmus legnagyobb kedvezményezettjei közé tartoztak. Ipari munkások, közigazgatási alkalmazottak, szakemberek és városi középrétegek gyerekei kerültek bizonytalan helyzetbe. A válság így már nem a társadalom periferiáján, hanem annak központjában jelent meg.

A foglalkoztatás kérdése azért is lett robbanásveszélyes, mert a mezőgazdaság már nem kínált olyan menekülőutat, mint a háború utáni évtizedekben. Woodward kiemeli, hogy 1981-re a mezőgazdaságban dolgozók aránya a népességben belül drámaian visszaesett a korábbi szintről. Egy városi munkás vagy hivatalnok már nem feltétlenül rendelkezett olyan falusi háttérrel, amelyhez állásvesztés esetén egyszerűen visszatérhetett volna.

A stabilizáció ezért egyre közvetlenebbül érintette a rendszer társadalmi magját. Ha egy kevésbé termelékeny vállalatnál munkahelyeket kell megszüntetni, az gazdaságilag logikus lehetett, de politikailag a szocialista biztonság egyik alappillérét bontotta le. A rendszer többé nem tudta egyidejűleg garantálni a vállalatok gazdasági

fegyelmét és a teljes foglalkoztatás eszményét.

A sztrájkok száma a nyolcvanas évek második felében ezért gyorsan emelkedett. Egyre több akció lépett túl a konkrét gyár falain, és fordult köztársasági vagy szövetségi intézményekhez. A dolgozók időnként Belgrádba vitték követeléseiket, mert úgy gondolták, hogy vállalatuk problémája mögött országos politika áll.

Ez még mindig nem feltétlenül nacionalista tiltakozás volt. Ezzel szemben, a munkásmozgalmak egy része azt mutatta, hogy létezhetne egy köztársasági határokon átívelő szociális elégedetlenség is. Az ország különböző részein dolgozók hasonló problémákkal szembesültek: inflációval, bércsökkenéssel, bizonytalan munkahellyel és azzal az érzéssel, hogy a politikai elit képtelen a válság kezelésére.

A jugoszláv vezetés számára ez kettős veszélyt jelentett. A szociális tiltakozás önmagában is aláásta a párt legitimációját, ugyanakkor a hatalom azt sem tudhatta biztosan, milyen politikai irányba fordul később. Lehetett belőle demokratikus reformmozgalom, radikális baloldali elégedetlenség vagy nacionalista mobilizáció.

A gazdasági válság tehát nem előre meghatározott politikai eredményhez vezetett. Inkább szétszedte a régi

lojalításokat, és nyitottabbá tette a társadalmat különböző politikai válaszok előtt.

Horvátországban ez különösen sajátos formát öltött. A politikai vezetés továbbra is kerülte az 1971-es nyelvet, ezért a gazdasági elégedetlenség sokáig kevésbé kapcsolódott nyílt horvát nacionalizmushoz, mint ahogyan azt utólag gondolhatnánk. A társadalom viszont ugyanúgy érzekelte a reálbérek csökkenését és a jövőkép romlását, mint Jugoszlávia más részei.

A különbség inkább abban állt, hogy a hivatalos politika nem adott hiteles nyelvet a problémák kifejezésére. A párt 1971 óta tudta, milyen veszélyes lehet, ha a gazdasági sérelmeket köztársasági érdekekkel kötik össze. Ezért sokáig éppen ott volt a legóvatosabb, ahol a társadalmi feszültség nőtt.

Az infláció és a sztrájkok így lassan erodálták azt a hallgatólagos társadalmi szerződést, amelyre a hetvenes évek nyugalma épült. A rendszer kevesebb politikai szabadságot kínált, de cserébe növekvő életszínvonalat és társadalmi biztonságot ígért. Mire ez a gazdasági ellenérték eltűnt, egyre kevésbé volt világos, miért kellene ugyanazt a politikai korlátozást továbbra is elfogadni.

A válság ezzel nem csak elszegényítette Jugoszláviát. Megváltoztatta azt is, hogyan gondolkodtak az emberek az államról, a pártról és saját jövőjükről.

HÁTTÉRGYÁR

23. Horvátország fizet - de kinek?

A horvát tavasz egyik legerősebb gazdasági motívuma a „tisztá számlák” követelése volt. A kérdés húsz évvel később sem tűnt el, sőt a nyolcvanas évek válsága új jelentést adott neki. Amíg a gazdaság gyorsan növekedett, az újraelosztás körüli viták politikailag kezelhetők maradtak. Recesszióban azonban minden dinár, amely elhagyta az adott köztársaságot, sokkal inkább veszteségnek tűnt.

Horvátország továbbra is Jugoszlávia fejlettebb térségei közé tartozott. Ipara, turizmusa, kikötői és külkereskedelmi kapcsolatai jelentős jövedelmet termeltek, miközben a köztársaság hozzájárult a kevésbé fejlett területek felzárkóztatását szolgáló szövetségi rendszerekhez is. A horvát közvélemény egy részében ezért újra megerősödhetett az érzés, hogy a köztársaság többet tesz a közösbe, mint amennyit visszakap.

Ez a vélekedés azonban csak bizonyos számítási módok mellett tűnt egyértelműnek. Jugoszlávia olyan mélyen integrált gazdasági tér volt, hogy a közös piac előnyeit nagyon nehéz volt köztársasági könyvelésben kifejezni. Egy horvát vállalat lehetett nettó befizető a

szövetségi rendszerbe, de termékei jelentős részét Szerbiában vagy Bosznia-Hercegovinában értékesíthette, nyersanyagait más köztársaságokból szerezhette be, közös vasúti hálózatot használhatott, és a szövetségi hadsereg, külpolitika vagy monetáris rendszer szolgáltatásait is igénybe vette. A vita ezért nem volt egyszerűen eldönthető egyetlen mérleggel.

Lehetett költségvetési transzfereket számolni, lehetett a külkereskedelmi egyenleget vizsgálni, lehetett a szövetségi beruházások területi eloszlását mérni, vagy azt nézni, melyik köztársaság mennyi devizát termel. Mindegyik módszer más képet adott. Politikailag azonban éppen ez a bizonytalanság tette különösen használhatóvá a kérdést. Egy bonyolult föderális gazdaságban mindig lehet olyan számot találni, amely alátámasztja saját sérelmünket.

A horvát gazdasági nacionalizmus számára a turizmus volt az egyik legerősebb érv. A tengerpart nyugati turisták millióit fogadta, a szállodák, éttermek és más szolgáltatások kemény valutát termeltek, amelyre az egész ország adósságszolgálatához szükség volt. A helyi társadalom számára ezért különösen könnyű volt úgy érezni, hogy Horvátország nyugati kapcsolataiból a föderáció egészének kell megélnie.

A másik oldalon viszont ott volt a közös jugoszláv piac. A horvát ipar számos terméke számára Szerbia, Bosznia-Hercegovina, Macedónia és más régiók jelentős felvevőpiacot biztosítottak. E piac nélkül több vállalatnak közvetlenül a nyugati versenyt kellett volna állnia, ami nem feltétlenül jelentett volna automatikus gazdasági előnyt.

A fejlesztési alapok körüli vita hasonlóan összetett volt. A fejlettebb köztársaságok bírálói azt mondták, hogy a pénz újra és újra olyan beruházásokra megy, amelyek nem teremtenek tartós felzárkózást. Ha harminc év támogatás után a fejlettségi különbség továbbra is nagy, akkor szerintük maga a rendszer rosszul működik.

A támogatott térségek ezzel szemben azt kérdezhették, mi történt volna támogatás nélkül. Koszovó, Macedónia vagy Bosznia-Hercegovina több térsége olyan történelmi lemaradással indult, amelyet egy-két évtized alatt aligha lehetett felszámolni. Ráadásul a közös piac előnyeiből a fejlettebb régiók ugyanúgy részesültek.

A konfliktus tehát nem morálisan egyszerű történet volt gazdagokról, akik eltartják a szegényeket, vagy szegényekről, akiket kizsákmányol a gazdag észak.

Valójában egy mélyen összefonódott gazdaság próbálta eldönteni, mi számít igazságos újraelosztásnak. A nyolcvanas években azonban egyre kevésbé volt türelem az ilyen árnyalt magyarázatokhoz.

A válság mindenkit rövid távú gondolkodásra kényszerített. Ha a reálbér csökken, a vállalat veszteséges, a köztársasági költségvetés feszült, akkor sokkal nehezebb elfogadni, hogy saját forrásaink egy része hosszú távú szövetségi szolidaritást szolgáljon. Ez a pszichológiai változás legalább olyan fontos volt, mint a konkrét pénzmozgás. A növekedés korában a szolidaritás költsége kevésbé fájdalmas. A stagnálás korában ugyanaz a transzfer már elvonásnak tűnik.

Horvátországban ráadásul a kérdés történelmi emlékezethez kapcsolódott. A horvát tavasz egyik központi állítása éppen az volt, hogy a köztársaság nem rendelkezik megfelelően saját gazdasági eredménye fölött. Amikor az 1980-as években ismét megszorításokról, szövetségi befizetésekről és devizáról kellett beszélni, a régi érvek könnyen újjáéledhettek.

Ez még nem jelentette automatikusan Savka és Tripalo politikájának visszatérését. Az 1971 utáni horvát vezetés továbbra is rendkívül óvatos maradt. A gazdasági

vita azonban önmagában újra megteremtette ugyanazt a gondolkodási keretet: Horvátország mint külön gazdasági érdekekkel rendelkező köztársaság állt szemben a föderáció elosztási rendszerével.

Szlovéniában ez a vita sokkal nyíltabban zajlott. A szlovén politikai és értelmiségi közeg egyre határozottabban sürgette a piacorientált reformot, és egyre inkább tehernek látta azokat a jugoszláv mechanizmusokat, amelyek szerintük visszafogták a köztársaság modernizációját. Horvátországban hasonló gazdasági logika létezett, de a politikai hallgatás miatt később és óvatosabban tört felszínre.

A két északnyugati köztársaság érdekei így lassan közelítettek egymáshoz. Mindkettő erősebben kötődött Nyugat-Európához, mindkettő exportképesebb vállalatokkal rendelkezett, és mindkettőben erősödött az a nézet, hogy a piacibb reform és a köztársasági önállóság egymást erősítheti.

Ezzel szemben a kevésbé fejlett köztársaságok érthetően tartottak attól, hogy egy ilyen reform Jugoszlávia belső szolidaritását bontja le. Ha minden gazdasági egység kizárólag saját teljesítménye alapján működik, a történelmi különbségek nem eltűnnek, hanem

akár véglegessé válhatnak. A gazdasági vita ezért fokozatosan alkotmányos vitává alakult. Ha a szövetségi rendszer túl sokat vesz el, akkor több jogot kell adni a köztársaságoknak. Ha viszont a köztársaságok önállósága megakadályozza az egységes gazdaságpolitikát, akkor erősebb központ kell. Ez a két következtetés egyszerre vált egyre népszerűbbé Jugoszlávia különböző részein. A paradoxon nyilvánvaló volt. Ugyanaz a gazdasági válság Szlovéniában és Horvátországban a decentralizáció igényét erősítette, Szerbiában pedig egyre inkább a recentralizációét. A következő években ez a különbség vált a jugoszláv politikai konfliktus egyik központi tengelyévé.

A gazdaság tehát nem „okozta” a nacionalizmust olyan mechanikus értelemben, hogy az inflációból automatikusan nemzeti gyűlölet következett volna. A válság ennél közvetettebb módon működött: állandóan arra kényszerítette a köztársaságokat, hogy meghatározzák, mi az ő érdekük, ki fizet, ki kap, és kinek kellene meghoznia a döntést. Minél gyakrabban tették fel ezeket a kérdéseket, annál inkább önálló gazdasági közösségként kezdtek gondolkodni saját köztársaságukról. Horvátország esetében ez különösen fontos folytonosságot teremtett 1971 és az 1980-as évek

vége között. A politikai szereplők megváltoztak. A nyilvánosság formája megváltozott. A gazdasági alapkérdés viszont kísértetiesen ismerős maradt.

HÁTTÉRGYÁR

24. Az utolsó jugoszláv nemzedék

Ha a nyolcvanas éveket kizárólag adósságválságként, inflációként és nacionalizmusok előretöréseként írjuk le, könnyen úgy tűnhet, mintha Jugoszlávia már Tito halálának pillanatában elindult volna egyenes vonalban a szétesés felé. A kulturális és ifjúsági élet egészen más képet mutat. A korszak egyik legnagyobb történelmi paradoxona éppen az, hogy miközben az állam intézményei egyre kevésbé tudtak működni, Jugoszlávia közös kulturális tere bizonyos értelemben minden korábbinál elevenebb volt. A rockzene, az új hullám, a punk, a film, az ifjúsági sajtó, a rádió és az alternatív művészet olyan hálózatot hozott létre Ljubljana, Zágráb, Rijeka, Belgrád, Újvidék, Szarajevó és más városok között, amelyet nem lehet egyszerűen hat külön nemzeti kultúrára bontani.

Ljubica Spaskovska ezért beszél „az utolsó jugoszláv nemzedékről”. A fogalom nem azt jelenti, hogy az 1980-as évek minden fiatalja jugoszláv identitású lett volna, és azt sem, hogy eltűntek a nemzeti különbségek. Inkább azt jelzi, hogy létezett egy olyan városi, képzett, kulturálisan nyitott nemzedék, amelynek közös élményei

és kapcsolatai valóságos jugoszláv társadalmi teret alkottak. A zene ennek egyik leglátványosabb bizonyítéka volt.

A hetvenes évek végén megjelenő punk és új hullám rendkívül gyorsan terjedt az ország nagyvárosaiban. A jugoszláv punk különlegessége abban állt, hogy nem maradt földalatti szubkultúra. A zenekarok lemezeit nagy társadalmi tulajdonú kiadók jelentették meg, az ifjúsági sajtó foglalkozott velük, fesztiválokon léptek fel, és még nyugati zenei lapok is beszámoltak a jugoszláv színtérről. Ez olyan paradox helyzetet hozott létre, amely nagyon jellemző volt a jugoszláv rendszerre. Az állam hivatalos ideológiáját kigúnyoló vagy provokáló kulturális forma részben ugyanannak az államnak az intézményein keresztül válhatott ismertté. A fiataloknak voltak kulturális központjaik, klubjaik, lapjaik és rádióműsoraik, amelyek közül sokat közvetve maga a szocialista ifjúsági szervezet finanszírozott. A rendszer tehát létrehozta saját kritikájának infrastruktúráját.

Spaskovska ezt „szabadságszigeteknek” tekinti. Nem volt teljes politikai szabadság, de az ifjúsági intézményekben olyan viták válhattak lehetségessé, amelyek a hivatalos pártnyilvánosságban nehezebben értek volna el. A fiatal újságírók és szerkesztők

feszegették a cenzúra határait, megkérdőjelezték a régi politikai rítusokat, és egyre kevésbé fogadták el automatikusan a partizángeneráció szimbolikus világát. Ez nem feltétlenül jelentett antikommunizmust vagy Jugoszlávia-ellenességet.

A generáció jelentős része inkább az unalmas, ritualizált, hiteltelen politikai nyelvet utasította el. Spaskovska szerint az idősebb pártvezetők sokszor tévesen értelmezték a fiatalok iróniáját és kulturális lázadását közvetlen államellenes támadásként. Valójában sok kritikus fiatal továbbra is hitt abban, hogy Jugoszlávia reformálható, és a változás intézményes keretek között végrehajtható. A generációs konfliktus jól látható volt Tito kultuszának kezelésében.

A stafétafutás, az Ifjúság Napja és az egyre változatlanabb ünnepi rituálék a fiatalabb nemzedék számára sokszor kiüresedett formaságnak tűntek. Az idősebb generáció viszont úgy érezte, hogy ezek megkérdőjelezése az antifasiszta hagyomány és Jugoszlávia alapjainak támadása. Ugyanaz a gesztus így teljesen más jelentést kapott a két oldalon. A fiatal ironizált egy elavult rítuson. Az idősebb politikus az állam szétesésének első jelét látta benne.

Ez a generációs távolság a kultúrában különösen látványosan jelent meg. A punk, a provokatív színház, a Laibach vagy a Borghesia politikai ikonográfiája sokszor tudatosan használta és kiforgatta a szocialista jelképeket. A régi indulók, partizánképek, katonai formák és politikai beszédek egyszerre váltak művészeti nyersanyaggá és gúny tárgyává.

Az állam reakciója nem volt egységes. Voltak tiltások, botrányok, rendőrségi eljárások és politikai támadások, ugyanakkor ugyanaz a rendszer gyakran később mégis megtűrte vagy részben befogadta a korábban veszélyesnek tekintett kulturális irányzatokat. A punk néhány év alatt a peremről az ifjúsági kultúra legitim részévé vált, és még hivatalos ifjúsági kongresszusokon is vita folyt róla. Ez a változás azt is mutatta, hogy a nyolcvanas évek Jugoszláviája sok tekintetben kevésbé volt represszív, mint korábbi önmaga. Az ideológia elvesztette korábbi erejének jelentős részét. A párt még mindig uralta az intézményeket, de mind kevésbé tudta meghatározni, mit gondoljon egy egész nemzedék.

Horvátország ebben a közös kulturális térben kiemelkedő szerepet játszott. Zágráb és Rijeka az új hullám, a rock és az alternatív kultúra fontos központjai lettek. A fiatal horvátok számára Belgrád, Ljubljana vagy

Szarajevó nem feltétlenül valamiféle idegen nemzeti világot jelentett, hanem ugyanazon kulturális hálózat másik városát. A zenekarok országosan turnéztak, a lemezek minden köztársaságban megjelentek, a rádióműsorokat és folyóiratokat köztársasági határokon túl is követték. Ez erős ellenérv azzal az utólagos elképzeléssel szemben, hogy Jugoszlávia népei már a nyolcvanas évek elején egymástól teljesen elválasztott társadalmakban éltek. Nem éltek. A kulturális élet számos területén kifejezetten sűrű kapcsolatok működtek.

Spaskovska egyik interjúalánya azt hangsúlyozta, hogy a városi fiatalok számára gyakran nem a nemzeti, hanem a városi-falusi különbség volt meghatározó. Egy ljubljnai fiatal közelebb érezhette magát egy rijekai, belgrádi vagy újvidéki kortársához, mint saját környéke falusi lakosságához. Ez az urbánus identitás erősen összekapcsolódott az Európához, modernitáshoz és kulturális nyitottsághoz való tartozás érzésével.

Ez természetesen társadalmi elitizmust is hordozott. A nagyvárosi, egyetemista vagy értelmiségi fiatalok kulturális világa nem reprezentálta Jugoszlávia teljes ifjúságát. Maga az ifjúsági szervezet is rendszeresen panaszkodott arra, hogy a folyóiratok és kulturális

fórumok nem foglalkoznak eléggé a munkás- és falusi fiatalok problémáival. A generáció tehát nem volt egységes.

Ugyanazon korosztályon belül mély osztály-, régió- és életmódbeli különbségek léteztek. Az egyik fiatal punkkoncertre járt Ljubljánában, a másik munkát keresett egy koszovói kisvárosban, a harmadik hadseregben szolgált, a negyedik Németországba készült vendégmunkásnak.

Még a punk körüli viták is felfedték ezt a különbséget. Spaskovska idézi egy fiatal katonatiszt felháborodott megszólalását, aki a „bányászok gyerekeinek” nevében támadta a punkokat és újhullámosokat mint kiváltságos semmittevőket. A jelenet jól mutatja, hogy ugyanazon nemzedéken belül is létezett kulturális és osztályszakadék. A gazdasági válság azonban minden fiatal életében közös háttérré vált.

Az 1980-as évek ifjúsága úgy nőtt fel, hogy a szülei még a társadalmi felemelkedés évtizedeit élték át, ő maga viszont egyre bizonytalanabb munkaerőpiaccal találkozott. A kulturális szabadság tágult, miközben az anyagi lehetőségek szűkültek. Ez különös kombinációt eredményezett. A fiatalabb nemzedék egyre szabadabban

gondolkodott, de egyre rosszabb gazdasági kilátásokkal rendelkezett.

Nyugat felé továbbra is nyitott volt az ország. Sőt, Spaskovska adatai szerint 1987 és 1990 között a jugoszláv állampolgárok külföldi utazásainak száma több mint húszmillióról harminchatmillió fölé emelkedett. A fiatalok jelentős része Nyugat-Európába utazott, és saját identitását egyre inkább valamiféle európai modernitás részeként is értelmezte. Ez megint csak furcsa ellentmondást teremtett. Gazdaságilag Jugoszlávia válságban volt. Kulturálisan viszont lakói továbbra is könnyebben mozoghattak Európában, mint a legtöbb kelet-európai ország polgárai. A határ nyitottsága fenntartotta azt az érzést, hogy Jugoszlávia továbbra is különleges. Egyre kevésbé volt azonban világos, mi tartja össze politikailag.

A fiatalok államhoz való viszonya ezért nem írható le egyszerű lojalitás-ellenzéki skálán. Sok kritikus fiatal elutasította az előregedett pártvezetést, a cenzúrát, Tito kultuszának maradványait és a hadsereg tekintélyelvűségét, miközben továbbra sem akarta Jugoszlávia felbomlását.

Spaskovska kutatásainak egyik legfontosabb eredménye éppen az, hogy az 1980-as évek fiataljainak jelentős része még a rendszerrel szembeni kritikáját is jugoszláv keretben fogalmazta meg. A jogok, szabadságok és identitások újragondolása sokáig nem a közös állam elhagyását, hanem demokratikusabb formáját jelentette. Ez különösen fontos a későbbi események megértéséhez. 1991 nem azért következett be, mert tíz évvel korábban már senki sem akart együtt élni. A nyolcvanas években még léteztek erős kulturális, társadalmi és személyes jugoszláv identitások. A későbbi szétesés tragédiáját éppen az teszi nagyobbá, hogy ezek nem pusztán propagandafikciók voltak. A közös állam mögött valódi közös élet is állt. A kérdés az volt, hogy ez a közös élet képes-e politikai formát találni magának akkor, amikor a régi kommunista rendszer már elveszíti hitelét.

A nyolcvanas évek második felére két, egymással ellentétes folyamat gyorsult fel. Egyfelől egyre erősebb lett a kulturális és politikai liberalizáció igénye. Másfelől a gazdasági válság és a föderáció intézményi problémái mind több teret adtak azoknak, akik a közös válságra nem közös demokratikus, hanem nemzeti választ ajánlottak. Ebből a szempontból az utolsó jugoszláv

nemzedék története nem egyszerű epizód a könyvben. Azt mutatja meg, hogy még közvetlenül a nacionalista politika nagy áttörése előtt is létezett egy másik lehetséges Jugoszlávia képe: nyitottabb, urbánusabb, demokratikusabb és kulturálisan közös. Éppen ezt a lehetőséget szorította háttérbe a következő korszak. A gazdasági válság után ugyanis hamarosan megjelent az a politikus, aki a föderáció működésképtelenségére már nem elsősorban gazdasági reformot, hanem hatalmi centralizációt és nemzeti mobilizációt kínált válaszul.

25. Milošević - az erős központ ígérete

Az 1980-as évek közepére Jugoszláviában már minden köztársaság érezte, hogy a rendszer működése megváltozott, de ebből nem ugyanazt a következtetést vontak le. Szlovéniában és egyre inkább Horvátországban azt gondolták, hogy a föderáció csak akkor maradhat életképes, ha még nagyobb gazdasági és politikai önállóságot kapnak a köztársaságok. Szerbiában ezzel szemben erősödött az a vélemény, hogy éppen az 1974-es alkotmány túlzott decentralizációja bénította meg az államot, és egy erősebb központ nélkül sem a gazdasági válságot, sem a nemzeti kérdést nem lehet rendezni. Ebben a politikai térben emelkedett fel Slobodan Milošević.

1986 májusában Ivan Stambolić támogatásával került a szerb Kommunisták Szövetségének élére. Kezdetben nem tűnt olyan politikusnak, aki néhány éven belül gyökeresen átrendezi Jugoszlávia erőviszonyait. Technokrata háttérrel rendelkezett, banki tapasztalatot szerzett, és Stambolić saját utódjaként segítette előre. Rövid idő alatt azonban világossá vált, hogy Milošević jóval ambiciózusabb, mint mentora feltételezte. Haug

szerint 1986 tavaszán több köztársaságban generációváltás zajlott: Szlovéniában Milan Kučan, Szerbiában Milošević került előtérbe, miközben a horvát párt továbbra is dogmatikus és pragmatikus irányzatok közötti belső küzdelmekkel volt elfoglalva.

Milošević felemelkedésének döntő terepe Koszovó lett. A tartomány helyzete már Tito halála után súlyos politikai válságforrássá vált. Az 1981-es albán diáktüntetések kezdetben kollégiumi és ellátási problémákból indultak, de hamarosan köztársasági státuszt, majd egyes csoportok Albániával való egyesülést is követeltek. Az események után kemény megtorlás következett, a szerb közvéleményben pedig egyre erősebb lett az az érzés, hogy a koszovói szerbek és montenegróiak védtelenek az albán többséggel szemben. Spaskovska is hangsúlyozza, hogy az 1981-es tüntetések után több száz fiataalt ítélték el, miközben a „Koszovó köztársaság” követelés a jugoszláv vezetés számára közvetlen alkotmányos kihívást jelentett.

Milošević felismerte, hogy a koszovói sérelem tömegpolitikai lehetőséget kínál. 1987-ben, amikor Koszovóban szerb aktivistákkal találkozott, azzal vált országosan ismertté, hogy nyilvánosan melléjük állt, és azt üzenve: többé senki sem verheti őket. A mondat

politikai ereje messze meghaladta konkrét helyzetét. Milošević egy csapásra olyan vezetőként jelent meg, aki hajlandó nyíltan kimondani azt, amiről sok szerb úgy érezte, hogy a régi jugoszláv vezetés hallgat.

Az 1974-es alkotmány Szerbia számára valóban különös helyzetet teremtett. Vajdaság és Koszovó autonóm tartományként saját képviselővel rendelkezett a szövetségi államelnökségben és jelentős alkotmányos autonómiát élvezett, miközben formálisan továbbra is Szerbiához tartozott. A szerb politikai elit egy része ezt úgy élte meg, mintha Szerbia volna az egyetlen köztársaság, amelynek belső szuverenitását a föderáció korlátozza.

A panasz tehát nem teljesen mesterséges volt. Milošević ereje azonban abból fakadt, hogy egy valós alkotmányos problémát nem csak jogi reformként, hanem nemzeti igazságtételként fogalmazott meg. Ezzel a politika nyelve is megváltozott.

A szerb sérelmek többé nem valamiféle kényelmetlen nacionalizmusnak számítottak, amelyet a Kommunisták Szövetségének vissza kell szorítania. Maga a szerb pártvezetés kezdte őket a politikai mobilizáció eszközeként használni. Ez volt az egyik legnagyobb

szakítás Tito örökségével.

Tito rendszerében a párt elvileg minden köztársaságban fellépett a saját nemzet nacionalizmusa ellen. Milošević ezzel szemben egyre inkább összekapcsolta a párt legitimitását a szerb nemzeti érdek képviselésével.

A következő lépés az úgynevezett antibürokratikus forradalom lett. A kifejezés azt sugallta, hogy tömeges társadalmi mozgalom számolja fel a korrupst, elszakadt pártbürokráciát. A valóságban a nagygyűlések és politikai nyomásgyakorlás egyre inkább Milošević hatalmi stratégiájának részévé vált.

Vajdaság, majd Montenegró vezetése is megváltozott. A régi politikusok helyére Miloševićhez lojálisabb garnitúrák kerültek. Ez Jugoszlávia egészének erőegyensúlyát megváltoztatta.

A fordulat különösen azért volt fontos, mert Vajdaság és Koszovó az 1974-es rendszerben saját helyet kapott a nyolctagú szövetségi államelnökségben. Ha Belgrád gyakorlatilag ellenőrizni tudja Szerbia mellett e két tartomány és Montenegró képviselőjét is, négy szavazat fölött szerezhet befolyást. Haug szerint 1989-re Miloševićnek éppen ez adott rendkívüli

nyomásgyakorlási lehetőséget a másik négy föderális egységgel – Horvátországgal, Szlovéniával, Bosznia-Hercegovinával és Macedóniával – szemben. A horvát vezetés sokáig igyekezett kívül maradni ebből a konfliktusból. Ennek mély történelmi oka volt.

Az 1971-es megtorlás megtanította a horvát kommunistákat arra, milyen veszélyes lehet a nemzeti mobilizáció. A nyolcvanas években ezért a zágrábi vezetők jóval óvatosabban fogalmaztak, mint szlovén kollégáik. Ahelyett, hogy nyíltan szembementek volna Miloševićcel, sokáig abban bíztak, hogy a konfliktus Koszovó és Szerbia belügye marad. Ez a remény fokozatosan szertefoszlott.

Amikor Milošević politikája Vajdaságon kívül Montenegróra is kiterjedt, majd a tömeggyűlések és szerb nacionalista kampányok Bosznia-Hercegovina és Horvátország felé fordultak, már nehéz volt azt állítani, hogy pusztán Szerbia belső alkotmányos problémájáról van szó. Haug szerint több köztársasági vezető addig abban reménykedett, hogy ha Milošević megszerzi, amit Koszovóban és Vajdaságban akar, utána megáll. Montenegró átrendezése és az 1989-es koszovói fellépés után ez az illúzió nagyrészt megszűnt. A döntő esemény 1989 márciusában történt.

A szerb alkotmánymódosítások lényegében visszavágták Koszovó és Vajdaság korábbi autonómiáját. Koszovóban rendkívüli állapotot vezettek be, az albán tiltakozásokat erőszakkal verték le, vezetőiket pedig eltávolították vagy bebörtönözték. A tartományi képviselők nagy nyomás alatt fogadták el a változásokat.

Szlovéniában ez hatalmas felháborodást váltott ki. Milan Kučan és a szlovén vezetés már nem tekintette koszovói belügynek a történeteket, hanem Jugoszlávia alkotmányos rendjének kérdését látta bennük. Horvátország kezdetben csak hallgatólagos támogatást adott Ljubljanának, de a két köztársaság álláspontja egyre közelebb került egymáshoz. Horvát szempontból különösen aggasztó volt egy további változás.

A szerb alkotmány 1989-es módosításai a szuverenitás hangsúlyát a köztársaságról egyre inkább a „népre” helyezték. Haug szerint Milošević ezzel az 1974-es alkotmány szuverenitással kapcsolatos kétértelműségét felhasználva azt az igényt is megfogalmazhatta, hogy a szerb politika Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában élő szerbek érdekeit képviselje. Ez alapvetően új helyzetet teremtett.

A szerbek természetesen Jugoszlávia minden részén ugyanazon alkotmányos nemzethez tartoztak. Más volt azonban, ha Szerbia politikai vezetője úgy lépett fel, mint aki más köztársaságok szerb lakosságának politikai képviselőjére is felhatalmazást érez. Horvátországban ez közvetlen történelmi félelmeket érintett.

Az 1974-es alkotmány horvát értelmezésében a köztársaság államisága volt az egyik legfontosabb biztosíték az unitarista centralizmus visszatérése ellen. Milošević politikája viszont azt sugallta, hogy a szerb nemzet egysége adott esetben fontosabb lehet a köztársasági határoknál. A feszültség 1989 nyarán tovább nőtt.

A rigómezei csata hatszázadik évfordulóján Milošević hatalmas tömeg előtt mondott beszédet. A történelmi évforduló önmagában is erőteljes szerb nemzeti szimbólum volt, de a beszéd politikai kontextusa tette igazán fontossá. Milošević arról beszélt, hogy Szerbia újra harcok és konfliktusok előtt állhat, és bár ezek még nem fegyveres küzdelmek, ilyenek sem zárhatók ki. Haug szerint ez sok jugoszláv számára riasztóan hangzott, mert a szerb politikai újjászületés nyelvébe már a fegyveres konfliktus lehetősége is bekerült. Ugyanekkor Kninben is megemlékezést tartottak.

A horvátországi szerbek túlnyomó többsége ekkor még integrálódott a köztársaság társadalmába, és nem vett részt szervezett szeparatista politikában. Haug kifejezetten hangsúlyozza, hogy a szerb nacionalista mozgósítás kezdetben csak bizonyos területeken, mindenekelőtt Knin környékén és Kelet-Szlavóniában talált erősebb visszhangra. Ez fontos, mert a későbbi háború fényében könnyű visszavetíteni 1991 konfliktusait 1988-ra vagy 1989-re. A horvátországi szerbek nem alkottak már ekkor egységes, Horvátországgal szemben álló politikai tömböt. A helyzetet éppen a következő két év politikai mobilizációja változtatta meg.

Kninben azonban Jovan Rašković körül már kialakult egy olyan mozgalom, amely a horvátországi szerbek asszimilációjáról és veszélyeztetettségéről beszélt. Egyes követelések odáig mentek, hogy a horvát Kommunisták Szövetségében is tisztogatást sürgettek, beleértve azokat a szerb kommunistákat, akik nem támogatták ezt az új nemzeti politikát. Ez sokat elárul a mobilizáció természetéről. Nem csak horvátok és szerbek spontán szembenállása kezdődött. A nemzeti identitáson belül is politikai harc folyt arról, ki jogosult képviselni a közösséget. A horvátországi szerb kommunista, aki továbbra is a köztársaság és Jugoszlávia intézményeiben

hitt, éppúgy ellenféllé válhatott, mint egy horvát nacionalista.

Milošević felemelkedését tehát nem lehet pusztán valamiféle ősi szerb nacionalizmus felébredéseként értelmezni. Sikere mögött valódi intézményi problémák, koszovói konfliktus, gazdasági válság és a szövetségi rendszer működésképtelenségének tapasztalata állt. Politikai újítása abban rejlett, hogy ezeket egyetlen narratívába rendezte. Szerbia gyenge, mert az 1974-es rendszer feldarabolta. Jugoszlávia gyenge, mert nincs erős központ. A szerbek veszélyeztetettek, mert nincs olyan vezetés, amely egységesen képviseli őket. A gazdaság pedig azért reformálhatatlan, mert a köztársasági vétók megbénítják a központot. Ebben a programban a gazdasági és nemzeti kérdés tökéletesen összeért. Éppen ezért hatott Horvátországban egyre fenyegetőbbben.

Az 1971-es horvát tavasz egyik központi célja az volt, hogy a köztársaságok jogai erősödjenek, és a szövetségi centralizmus soha többé ne dönthessen egyoldalúan felettük. Milošević politikája innen nézve nem egyszerű szerbiai reformnak tűnt, hanem éppen annak a rendszernek a visszafordításának, amelyet 1974-ben Jugoszlávia alkotmányosan létrehozott. A következő

konfliktus így már nem arról szólt, hogy melyik fél nacionalistább. Két eltérő Jugoszlávia-kép került egymással szembe. Az egyik erős központot és többségi döntést akart. A másik erős köztársaságokat és konszenzust. A válság pedig éppen akkor mélyült el, amikor egy harmadik politikus még egyszer megpróbálta bebizonyítani, hogy a gazdasági reform talán felülírhatja ezt az alkotmányos és nemzeti konfliktust. Ő volt Ante Marković.

26. Ante Marković – még egyszer megpróbálják megmenteni Jugoszláviát

Ante Marković 1989-ben olyan feladatra vállalkozott, amely néhány évvel korábban még nehéznek, ekkorra azonban már csaknem lehetetlennek tűnt. Meg kellett állítania a hiperinfláció felé tartó gazdaságot, piacibbá kellett tennie a vállalatokat, rendeznie kellett a bankrendszert, ösztönöznie az exportot, le kellett bontania az öngazgatás egyre működésképtelenebb intézményeit, és mindezt úgy kellett megtennie, hogy közben maga Jugoszlávia politikailag gyorsabban esett szét, mint amilyen gyorsan a reformjai hatni tudtak.

Marković pályája részben megmagyarázza, miért hitt a gazdasági megoldásban. Nem ideológiai apparatcsiként, hanem vállalatvezetőként szerzett tekintélyt. A zágrábi Rade Končar nagy iparvállalat élén dolgozott, és technokrata reformer hírében állt. Ez különösen fontos volt egy olyan korban, amikor a társadalom egyre kevésbé hitt a párt politikai jelszavaiban, viszont továbbra is vágyott a működő gazdaságra és a kiszámítható életre.

1989 áprilisában ő lett a szövetségi kormány elnöke, Borisav Jović szerb jelöltet megelőzve. Haug szerint Marković és az ugyanebben az időszakban szövetségi államelnöki szerepet betöltő szlovén Janez Drnovšek egyaránt azt próbálták bizonyítani, hogy Jugoszlávia radikális gazdasági reformmal még megmenthető. A reformcsomag nagysága önmagában jelezte, hogy már nem részleges korrekcióról van szó.

Grdešić és Žitko összefoglalása szerint a kormány egyszerre nyúlt hozzá a vállalati joghoz, bankokhoz, számvitelhez, pénzügyi tranzakciókhoz, munkajoghoz, külkereskedelemhez, a jegybankhoz, pénzpiacokhoz, devizapolitikához, adórendszerhez, csődszabályokhoz és árképzéshez. A cél a piac szerepének erősítése, az export növelése, az infláció letörése, a dinár konvertibilitása, a társadalmi tulajdon átalakítása, a külföldi befektetések ösztönzése és a menedzsment hatalmának növelése volt. E program mellett Milka Planinc korábbi stabilizációja már óvatosnak tűnt. Marković nem csak kevesebbet akart költeni. Meg akarta változtatni azt, hogyan működik a jugoszláv gazdaság.

A fordulat egyik legfontosabb eleme az 1988-as vállalati törvény volt, amelynek végrehajtása Marković kormányzása alatt gyorsult fel. A jugoszláv önigazgatás

egyik jellegzetes intézménye, az „egyesült munka alapszervezete” fokozatosan eltűnt, és visszatért a hagyományosabb vállalat fogalma. A munkástanács többé nem automatikusan a gazdasági szervezet központi irányító szerveként jelent meg, a menedzsment szerepe pedig növekedett. Ez ideológiai szempontból hatalmas változás volt.

Az önigazgatás négy évtizeden át nem egyszerű gazdasági mechanizmusnak, hanem a jugoszláv szocializmus lényegének számított. Most ugyanaz az állam fokozatosan építette le saját identitásának egyik alappillérét. Marković ezt még mindig „új szocializmusként” próbálta értelmezni. A tényleges folyamat azonban egyre inkább piacgazdasági átmenetre hasonlított.

A társadalmi tulajdon kérdésében ugyanez történt. Az új szabályok lehetővé tették, hogy a rosszul teljesítő vállalatok eszközöket értékesítsenek, és megjelent a dolgozói, menedzseri vagy más tulajdonformák felé vezető út. Grdešić és Žitko szerint a tömeges privatizáció ekkor még csak lehetőségként rajzolódott ki, de a jogi keretek már létrejöttek hozzá. Marković leglátványosabb célja azonban az infláció megtörése volt.

A dinár stabilizálása nélkül semmilyen más gazdasági reformnak nem lehetett hitele. Az embereknek újra el kellett hinniük, hogy a fizetésüknek másnap is lesz értéke, a vállalatoknak pedig olyan ár- és kamatrendszerre volt szükségük, amelyben hosszabb távú döntéseket lehet hozni. A program kezdetben valódi sikert hozott. Az infláció drasztikusan visszaesett, a dinár stabilabbá vált, és néhány hónapra olyan érzés keletkezett, mintha az ország valóban kijutna a gazdasági káoszból. Ez Marković személyes népszerűségét is jelentősen növelte. Fontos hangsúlyozni ezt, mert megmutatja: 1989–1990 fordulóján még létezett olyan politikai alternatíva, amely nem a köztársasági nacionalizmusokra épített. A társadalom jelentős része továbbra is értékelte volna azt a Jugoszláviát, amelyben stabil pénz van, lehet utazni, nyugati termékeket vásárolni, vállalkozni, és közben nem kell nemzeti konfliktust választani. Marković politikai elképzelése lényegében erre a társadalmi rétegre épített. Egy gazdaságilag modernizált, demokratizálódó és lazább ideológiai kötöttségű Jugoszláviát akart, amely túléli a kommunizmus kelet-európai összeomlását. A probléma az volt, hogy a gazdasági és politikai idő nem azonos sebességgel haladt. Egy gazdasági reform eredményéhez hónapok és évek kellenek. A nemzeti

politikai mobilizáció viszont hetek alatt képes megváltoztatni a hatalmi viszonyokat. Mire Marković programjának első sikerei láthatóvá váltak, Milošević Szerbiában már megszilárdította hatalmát, Szlovénia politikai pluralizáció felé haladt, Horvátországban pedig új pártok szerveződtek. Markovićnak ráadásul nem volt saját erős politikai apparátusa. A köztársaságoknak pártvezetések, közigazgatásuk és tömegtájékoztatásuk volt. A szövetségi kormány technikai és intézményi hatalommal rendelkezett, de önálló társadalmi mozgalommal nem. Ez alapvető hátrány lett. A piacgazdasági reform ugyanis szükségképpen veszteseket is teremtett volna. Ha a vállalatoknak valóban piaci feltételek között kell működniük, veszteséges üzemek zárnak be. Ha a menedzsment hatalma nő, a hagyományos munkástanácsok súlya csökken. Ha a bankokat valóban üzleti alapon működtetik, számos vállalat többé nem kap automatikusan hitelt. A reform társadalmi támogatása ezért addig maradhatott erős, amíg az emberek elsősorban az infláció visszaesését és a dinár stabilizálását érzékelték. A következő lépés már fájdalmasabb lett volna. Markovićnak ehhez erős szövetségi államra lett volna szüksége. Éppen akkor, amikor a föderális központ politikai legitimitása

rohamosan gyengült. Ez különös történelmi iróniát teremtett. A horvát és szlovén vezetés gazdaságilag sok ponton egyetértett a piacorientált reformmal, politikailag viszont nem akarta megerősíteni a föderális központot, mert attól tartott, hogy ezt Milošević centralizációs céljai használják ki. Szerbia pedig támogathatta volna az erősebb szövetségi gazdaságirányítást, de saját köztársasági politikája mindinkább külön hatalmi projektet követett. Marković így olyan központot akart megerősíteni, amelyben a legfontosabb politikai szereplők egyre kevésbé bíztak. A gazdasági reform és a nemzeti kérdés itt keresztezte egymást. A reformhoz egységes monetáris politika, közös piac és valamiféle szövetségi fiskális fegyelem kellett. A politikai válság viszont éppen ezeket az intézményeket bontotta le. A köztársaságok egyre inkább saját gazdasági szuverenitásukat védték. A helyzet tragikusabb lett attól, hogy Marković programja az infláció csökkentésében valóban bizonyította: a jugoszláv gazdaság nem feltétlenül menthetetlen. A politikai rendszer azonban egyre kevésbé volt képes kihasználni ezt a lehetőséget. A kommunizmus 1989-es kelet-európai összeomlása ráadásul új kérdést tett fel. Miért maradjon Jugoszlávia egypárti szocialista állam, amikor Lengyelországban, Magyarországon, Csehszlovákiában és

Kelet-Németországban egymás után omlanak össze a régi rendszerek? A gazdasági reform mellé politikai pluralizáció kellett volna. Ám ez nem szövetségi, hanem köztársasági szinten indult meg. Ez lett Marković másik végzetes problémája. Nem egy közös jugoszláv demokratikus átmenet jött létre, hanem hat külön politikai átmenet. És ha a választó elsősorban Horvátországban, Szlovéniában vagy Szerbiában szavaz, akkor a politikai verseny központja is egyre kevésbé Jugoszlávia lesz. Marković megpróbált később saját reformer politikai erőt is építeni, de már későn. A politikai tér gyorsabban nemzetiesedett, mint amilyen gyorsan egy szövetségi reformmozgalom megszerveződhetett volna. Ezért olyan fontos Marković története a könyv egészének szempontjából. Ő bizonyítja, hogy Jugoszlávia végső válságában nem csak két alternatíva létezett: szerb centralizáció vagy köztársasági elszakadás. Volt egy harmadik lehetőség is. Egy piacgazdaság felé haladó, demokratizált, közös Jugoszlávia. Nem azért bukott el, mert soha senki nem hitt benne. Azért, mert amikor politikai intézményeket kellett volna építeni hozzá, a köztársasági konfliktus már gyorsabban haladt. Horvátországban pedig közben véget ért a tizennyolc éve tartó hallgatás.

27. A horvát hallgatás vége

Horvátország 1989-ig feltűnően csendes maradt ahhoz képest, ami Jugoszlávia más részein történt. Szlovéniában alternatív ifjúsági sajtó, értelmiségi viták és egyre nyíltabb politikai pluralizáció bontakozott ki. Szerbiában Milošević tömegmozgalmi politikája változtatta meg a nyilvánosságot. Horvátországban viszont az 1971 utáni vezetés még mindig úgy viselkedett, mintha a legnagyobb veszélyt a politikai mobilizáció jelentené. Ennek oka nem nehezen érthető.

A horvát kommunista vezetők közül sokan éppen azért emelkedtek fel, mert elődeiket Karađorđevo után eltávolították. Politikai karrierjük egész logikája arra épült, hogy többé ne történhessen meg ugyanaz. A nemzeti kérdés nyílt felvetése ezért számukra nem csak elméleti vita volt, hanem személyes politikai veszély.

Haug szerint Horvátországban a nyolcvanas évek nagy részében jóval szűkebbre zárták a nyilvános vitát, mint Szlovéniában. Az 1971 egykori szereplői közül többen ismét börtönbe kerültek Tito halála után: Marko Veselica, Vlado Gotovac és Franjo Tuđman ellen újabb eljárások indultak. Stipe Šuvar nevéhez pedig 1984-ben a hírhedt Fehér könyv, a Bijela knjiga kapcsolódott, amely

hosszú listán sorolta fel az ideológiailag gyanúsak vagy rendszerkritikusnak tekintett irodalmi és kulturális műveket, nemcsak Horvátországból, hanem más köztársaságokból is. Ez különös helyzetet teremtett. A horvát vezetés az 1971-es nacionalista mobilizáció megismétlődésétől való félelmében nemcsak a nacionalista, hanem sok demokratikus és liberális kezdeményezést is visszaszorított. Így viszont maga sem tudott a társadalmi elégedetlenség hiteles képviselőjévé válni. A „horvát hallgatás” tehát idővel már nem a stabilitás eszköze, hanem politikai teher lett.

A nyolcvanas évek második felében ráadásul a külvilág gyorsan változott. Mihail Gorbacsov Szovjetuniója reformokról beszélt, Lengyelországban a Szolidaritás ismét politikai erővé vált, Magyarországon megindult a többpártrendszer felé vezető átmenet, majd 1989-ben sorra omlottak össze Kelet-Európa kommunista rendszerei. Jugoszlávia különutas modellje elveszítette egyik legfontosabb összehasonlítási előnyét. Korábban a jugoszláv rendszer azt mondhatta: nálunk szabadabb az utazás, nagyobb a kulturális nyitottság és több a gazdasági autonómia, mint Moszkva szövetségeseinél. 1989-ben azonban már nem Magyarországhoz vagy Csehszlovákiához kellett mérni az országot úgy, ahogyan

azok a brezsnyevi rendszerben működtek. A szomszédok többpárti demokrácia felé haladtak. A horvát társadalom számára így egyre kevésbé volt elfogadható, hogy a politikai pluralizmust továbbra is 1971 emlékére hivatkozva korlátozzák. A közvetlen lökést azonban Milošević politikája adta.

A zágrábi vezetők sokáig próbálták elkerülni az összeütközést Belgráddal. Haug szerint általában támogatták Ante Marković reformer, de Jugoszlávia-párti vonalát, és még a nacionalizmus erősödése közepette sem akartak saját nemzeti mobilizációba kezdeni. Tudatosan a „csendes Horvátország” stratégiáját követték. 1989-ben azonban ennek egyre kevesebb értelme maradt.

A szerb antibürokratikus mozgalom propagandája egyre gyakrabban fordult Horvátország felé, a szerb sajtóban erősödött a horvát politikát támadó hang, Knin környékén pedig megjelent a szerb nemzeti szerveződés. Haug szerint a horvát vezetés későn reagált, de amikor a politikai környezet megváltozott, a változás nagyon gyors lett. Ekkorra azonban a régi kommunista vezetés már komoly hitelességi problémával küzdött. Évtizedeken át azt mondta a társadalomnak, hogy nem kell nyíltan beszélni a horvát nemzeti kérdésről, mert a párt képes

megvédeni a köztársaság érdekeit a föderációban. Most sokan azt látták, hogy Milošević tömegpolitikát folytat, módosítja Szerbia alkotmányát, ellenőrzése alá vonja Koszovót és Vajdaságot, Montenegró vezetése is lecserélődik, miközben Zágráb továbbra is óvatos nyilatkozatokat tesz. A hallgatás egyre kevésbé tűnt bölcs mérsékletnek. Inkább gyengeségnek látszott. Ez nyitotta meg a teret az új politikai szereplők előtt.

Az 1971-es tavasz egykori alakjai ismét megjelentek a nyilvánosságban. Savka Dabčević-Kučar és Miko Tripalo történelmi tekintélye jelentős volt, mert személyük a horvát reformkommunizmus emlékét hordozta. Programjuk azonban már nem feltétlenül felelt meg annak a politikai hangulatnak, amely 1989 végére kialakult. Két évtized alatt ugyanis megváltozott maga a kérdés. 1971-ben Savkáék még azt keresték, hogyan lehet Horvátországot önállóbbá tenni Jugoszlávián belül. 1989-ben egyre többen már azt kérdezték, van-e értelme egyáltalán Jugoszlávia reformjára várni. A két felfogás közötti különbséget Franjo Tuđman használta ki a legsikeresebben.

Tuđman saját élettörténete szinte tankönyvszerűen foglalta össze Jugoszlávia paradoxonjait. A második világháborúban partizán volt, később a Jugoszláv

Néphadsereg tábornoka lett, majd történészként fokozatosan konfliktusba került a hivatalos történelemszemlélettel. Az 1971 körüli politikai légkörben a horvát nemzeti kérdés egyik rendszerkritikus szereplőjévé vált, később börtönbüntetést is kapott. Nem egyszerű antikommunista kívülállóként tért vissza a politikába. A jugoszláv rendszer belsejét ismerő, abból kiábrándult egykori kommunistaként lépett fel. Ez komoly politikai előnyt jelentett.

Tudman érzékelte, hogy a horvát társadalom jelentős része egyszerre akar több demokráciát, erősebb nemzeti képviselést és határozottabb fellépést Miloševićcel szemben. A Horvát Demokratikus Közösség, a HDZ ezt a különböző elégedetlenséget egyetlen politikai erőbe próbálta összegyűjteni. A mozgalom nem azonosult egyszerűen az 1971-es horvát tavasszal. Annál jóval szélesebb és nacionalistább politikai koalíció volt. Helyet kaptak benne volt kommunisták, egykori politikai foglyok, nacionalista értelmiségiek, diaszpórákapcsolatokkal rendelkező szereplők, konzervatívok és olyanok is, akik egyszerűen határozottabb horvát politikát akartak. Tudman ereje éppen abból fakadt, hogy ezeknek a csoportoknak közös

történetet kínált. Ebben a történetben Horvátország évszázados államisággal rendelkező politikai közösség volt, amelynek Jugoszláviában újra és újra meg kellett küzdenie szuverenitásaért. A horvát tavasz ebbe a hosszú történetbe illeszkedett bele. Ez azonban már jelentős átértelmezés volt. Savka és Tripalo 1971-ben nem a független Horvátország előszobájának tekintette politikáját, hanem a jugoszláv föderáció megújításának. Az új nacionalista történetmesélésben viszont a tavasz könnyen olyan állomássá vált, amely logikusan vezetett az 1990-es nemzeti államprogramhoz. Ez a különbség később sokat számított.

A horvát politikai pluralizáció felgyorsult 1989 második felében. Haug szerint Szlovénia és Horvátország ekkor már az aszimmetrikus föderáció, majd egy valódi konföderáció irányába mozdult, és mindkét köztársaságban legalizálták a többpárti politikát. 1990 áprilisára választásokat írtak ki. A többpártrendszer bevezetése azonban nem egy közös jugoszláv demokratizáció részeként történt. Ez meghatározó jelentőségű volt. Nem voltak országos jugoszláv pártok, amelyek egyidejűleg ugyanazon program alapján versengtek volna Ljubljánában, Zágrábban, Belgrádban és Szarajevóban. A politikai pluralizáció köztársasági

keretekben zajlott. Ez azt jelentette, hogy a választások természetes tárgya is egyre inkább a köztársaság jövője lett. A demokrácia így akaratlanul is erősítette a Jugoszláviát alkotó politikai közösségek elkülönülését. E folyamat közepén került sor 1990 januárjában a Jugoszláv Kommunisták Szövetségének tizennegyedik, rendkívüli kongresszusára. Az ülésnek elvileg a gazdasági reformról, a politikai pluralizációról és a föderáció jövőjéről kellett volna szólnia. Valójában a párt utolsó kongresszusa lett.

A szerb és szlovén delegáció közötti konfliktusban a fő kérdés ismét az volt, milyen Jugoszláviát akarnak. Milošević tábora nagyobb többségi döntéshozatalt és a demokratikus centralizmus megőrzését támogatta. Szlovénia lazább, konföderálisabb párt- és államszerkezetet akart. A szlovén javaslatokat sorra leszavazták. Ekkor a szlovén küldöttség kivonult. A horvát delegáció rövidesen követte.

A kongresszust felfüggesztették, és soha többé nem folytatták. Haug szerint ezzel gyakorlatilag megszűnt a Jugoszláv Kommunisták Szövetsége mint országos politikai szervezet, és vele együtt összeomlott az a pártstruktúra is, amely negyvenöt éven át a jugoszláv nemzeti kérdés legfontosabb politikai kezelője volt. A

jelentőségét nehéz túlbecsülni. Jugoszlávia továbbra is létezett. Volt kormánya, hadserege, pénze, államelnöksége és nemzetközi jogalanyisága. De eltűnt az egyetlen olyan országos politikai szervezet, amelynek minden köztársaságban saját apparátusa és legitimációja volt. A kommunista párt felbomlását nem követte közös demokratikus utódstruktúra. Ez olyan volt, mintha egy föderáció politikai csontváza egyik napról a másikra eltűnt volna, miközben az állam többi intézménye még állt. Horvátországban ezzel végérvényesen lezárult a „hallgatás” korszaka. A következő hónapokban már nem az volt a kérdés, lehet-e nyíltan horvát nemzeti politikáról beszélni. Az lett a kérdés, ki beszél Horvátország nevében. A régi kommunisták? Az 1971-es reformerek? Tudman és a HDZ? Vagy egy új, demokratikus és jugoszláv irányultságú közép? Erre 1990 tavaszán választások adtak választ.

28. Miért nem Savka tért vissza?

Amikor 1989 végén Horvátországban ismét megnyílt a politikai tér, logikusnak tűnhetett volna, hogy az 1971-ben eltávolított reformkommunisták térnek vissza győztesként. Savka Dabčević-Kučar és Miko Tripalo számára a történelmi elégtétel kézzelfoghatónak látszott. Amit húsz évvel korábban politikai bűnként róttak fel nekik – a nagyobb horvát önállóság, a föderáció reformja, a nyilvános vita igénye –, abból 1989-re a horvát közvélemény jelentős részében szinte általánosan elfogadott követelés lett. Mégsem ők nyerték meg az első szabad választást.

Ennek egyik oka az idő volt. 1971 és 1990 között nem csak két évtized telt el, hanem megváltozott az a politikai kérdés is, amelyre választ kellett adni. Savkáék annak idején egy működőképesebb, decentralizáltabb és demokratikusabb Jugoszláviát képzeltek el. A horvát tavasz alapvetően reformmozgalom volt, nem függetlenségi forradalom. 1990-re azonban sok választó már nem volt biztos abban, hogy Jugoszlávia egyáltalán megreformálható.

A másik ok maga Milošević volt. A szerbiai politikai fordulat olyan félelmet keltett Horvátországban, amelyhez az 1971-es reformerek mérsékeltebb politikai nyelve egyre kevésbé tűnt elegendőnek. Savka és Tripalo továbbra is képes volt különbséget tenni a szerb nép, a horvátországi szerbek és Milošević politikája között. Ez politikailag felelős álláspont volt, de egy gyorsan polarizálódó választási kampányban kevésbé hatásos, mint az egyszerűbb üzenet: Horvátországnak végre saját kezébe kell vennie sorsát. Franjo Tuđman pontosan ezt a politikai pillanatot értette meg.

Nem kellett tagadnia Jugoszláv múltját, hiszen maga is partizán, kommunista és a Jugoszláv Néphadsereg tábornoka volt. Ugyanakkor hitelesen állíthatta, hogy belülről ismeri azt a rendszert, amelyből később kiábrándult. Történészként és politikai ellenzékiként már a hetvenes évektől olyan horvát nemzeti történetértelmezést épített, amely jóval erősebben hangsúlyozta az önálló államiság folytonosságát, mint Savkáék reformkommunista gondolkodása.

A HDZ ezért eleve szélesebb koalícióként indulhatott. Nem csak az 1971-es reformszárny újjászületése volt, hanem gyűjtőmozgalom, amelyben helyet kaphattak volt kommunisták, antikommunisták, nemzeti konzervatívok,

emigrációból érkező vagy ahhoz kötődő szereplők, korábbi politikai foglyok és olyan választók is, akiknek semmiféle kiforrott ideológiai programjuk nem volt, csak erős Horvátországot akartak.

Savkáék ezzel szemben a Népi Megegyezés Koalíciójában próbáltak szélesebb demokratikus középet teremteni. A kísérlet politikai logikája érthető volt: össze lehetne kapcsolni az 1971-es reformhagyományt az új pluralista rendszerrel, és olyan nemzeti politikát lehetne kínálni, amely elkerüli mind a régi kommunista centralizmust, mind az etnikai kizárólagosságot. Ám a választó 1990-ben nem történészi igazságosságot osztott. Arra keresett választ, ki képes a legnagyobb erővel megvédeni Horvátországot egy bizonytalanná váló Jugoszláviában. Ebben Tudman előnyt élvezett.

A horvát Kommunisták Szövetsége közben megpróbált saját múltjától is eltávolodni. A párt demokratikusabb arculatot vett fel, nevéhez a demokratikus változás gondolatát kapcsolta, és Ivica Račan vezetésével sokkal reformpártibb álláspontra helyezkedett, mint az előző évtized dogmatikus horvát vezetése. A XIV. jugoszláv pártkongresszuson a horvát delegáció a szlovén kivonulás után nem volt hajlandó nélküle folytatni az ülést, ami világos jelzése volt annak, hogy Zágráb többé

nem támogatja automatikusan a belgrádi központi pártlogikát. A múlt terhét azonban nem lehetett néhány hónap alatt eltüntetni.

A horvát kommunisták 1971 után csaknem két évtizeden keresztül tudatosan korlátozták a politikai és kulturális nyilvánosságot. Amikor 1989-ben hirtelen demokratizálódni kezdtek, sok választó joggal kérdezhetette meg, miért csak most. Az a párt, amely korábban a stabilitás nevében elhallgattatta a politikai ellenzéket, nehezen válhatott egyik pillanatról a másikra a demokratikus pluralizmus legmeggyőzőbb képviselőjévé. Tudman számára ezért a kommunisták és az 1971-es reformerek egyaránt a múlt részeinek tűnhettek, még ha egészen különböző múltakéinak is. A HDZ ezzel szemben a jövő politikai erejeként mutatkozott be.

Az 1990 tavaszi kampány légkörét már erősen meghatározta a szerb–horvát feszültség. A knini szerb politikai szerveződés, Milošević jugoszláviai hatalmi törekvései és a szerb sajtóban megjelenő horvátellenes támadások mind azt az érzést erősítették, hogy a választás nem csak jobb- és baloldal, reformkommunisták és antikommunisták között zajlik. A tét egyre inkább Horvátország politikai státusa lett.

Haug szerint éppen a horvát kommunista vezetés hosszú hallgatása járult hozzá ahhoz, hogy 1989 végére a társadalmi elégedetlenségből elsősorban a nála nacionalistább ellenzék profitáljon. A párt túlságosan sokáig tartotta szűkre a nyilvános politika terét, majd amikor megnyitotta, már nem volt képes ellenőrizni, milyen erők lépnek be rajta. Ebben kísérteties hasonlóság fedezhető fel 1971 és 1990 között, csak éppen fordított előjellel. 1971-ben Savkáék azért kerültek bajba, mert túlságosan megnyitották a politikai teret, és náluk radikálisabb mozgalmak jelentek meg benne. A nyolcvanas évek horvát vezetése azért veszített, mert túlságosan sokáig zárva tartotta ugyanezt a teret, így amikor a pluralizmus elkerülhetetlenné vált, már nem volt társadalmi hitelessége.

Az első többpárti választásokat két fordulóban, 1990 áprilisában és májusában tartották meg. A HDZ győzelme egyben azt is jelentette, hogy a horvát tavasz emlékezete új politikai értelmezés alá került. Savkáék számára 1971 a megreformálható Jugoszlávia elvesztett lehetősége maradt. Tuđman politikai narratívájában viszont egyre inkább a horvát állami önállóság hosszú küzdelmének egyik állomása lett. Ez nem csak történeti vita volt. Meghatározta azt is, hogyan gondolkodik az új

Horvátország saját eredetéről. Ha az 1971-es tavasz egy demokratikus föderáció kísérlete volt, akkor története arra figyelmeztetett, hogy a közös államnak lett volna reformalternatívája. Ha viszont elsősorban a horvát függetlenség előfutárának tekintették, akkor 1990 egyenesebb történelmi folytatásnak tűnhetett. A valóság ennél bonyolultabb maradt. Az 1971-es vezetők valóban erősebb horvát szuverenitást akartak. De Jugoszlávián belül. Az 1990-es választó számára azonban már nem volt világos, meddig létezik egyáltalán az a Jugoszlávia, amelyen belül ezt meg lehet valósítani. A választást tehát részben éppen az döntötte el, hogy Tuđman határozottabb választ kínált erre a bizonytalanságra. Savka politikája húsz évvel korábban túl radikálisnak számított. 1990-ben már túl mérsékeltnek tűnhetett.

29. A köztársaságból nemzetállam

A HDZ választási győzelmével Horvátország politikai rendszere nemcsak demokratikussá, hanem új értelemben nemzetivé is vált. A kommunista állam legitimációja a partizánháborúra, a szocializmusra, a munkásönigazgatásra és a horvátok, szerbek, valamint más közösségek közös köztársasági államiságára épült. Az új vezetés ezzel szemben elsősorban a horvát történelmi államiságot és nemzeti szuverenitást tette az állam önértelmezésének középpontjába. Ez a változás nem csak új zászlót, címert vagy politikai retorikát jelentett. Azonnal felvetette a horvátországi szerbek alkotmányos helyzetének kérdését. Ez azért különösen fontos ebben a könyvben, mert ugyanerről már 1971-ben is vita folyt.

Savka Dabčević-Kučar akkor világosan azt az álláspontot képviselte, hogy a horvátországi szerbek nem egyszerű nemzeti kisebbséget alkotnak. Úgy fogalmazott, hogy a szerbek Horvátország államiságának alkotó részét jelentik, és államiságukat nem Szerbiában, hanem Horvátországban építik. Az 1971-es horvát alkotmánymódosítás tervezete ugyanezt a kettős elvet

próbálta rögzíteni: Horvátország a horvát nép szuverén nemzeti állama, ugyanakkor a Horvátországban élő szerb nép és más nemzetiségek állama is. Ez a konstrukció tipikusan jugoszláv kompromisszum volt. Elismerte Horvátország nemzeti államiságát, de azt is, hogy a köztársaság szerb lakossága nem egyszerű bevándorló kisebbség, hanem történelmileg és alkotmányosan része a köztársaság politikai közösségének. 1990-ben ez a kompromisszum meggyengült.

A demokratikus legitimáció új logikája szerint Horvátország saját választott parlamenttel és kormánnyal rendelkezett, és egyre inkább önálló nemzetállamként tekintett magára. A szerb közösség egy részében azonban azonnal felmerült a félelem, hogy az új nemzetállami felfogás őket alkotó nemzetből kisebbséggé változtatja. Ezt a félelmet nem lehet egyetlen okkal magyarázni.

Volt mögötte történelmi emlékezet. A második világháborús usztasa állam népiirtó politikája negyvenöt évvel később is élő családi emlékezet volt sok horvátországi szerb számára. Az új horvát politikai szimbolika bizonyos elemei ezért olyan történelmi asszociációkat is kiválthattak, amelyeket a horvát többség egészen másképp értelmezett.

Volt mögötte aktuális szerbiai propaganda is. Miloševićhez közel álló sajtó és politikai körök rendszeresen azt sugallták, hogy a horvát nacionalizmus újjászületése közvetlen veszélyt jelent a szerbekre. Ez felerősítette és politikai irányba terelte a valódi történelmi félelmeket. És voltak az új horvát politika saját hibái is.

Woodward különösen kritikus értelmezésében az 1989–1990-es alkotmányos és politikai változások a köztársaságokat egyre inkább a többségi nemzet államaként definiálták, és ezzel gyengítették a Jugoszláviában korábban elismert, lakóhelytől független nemzeti egyenjogúság elvét. Horvátországban a dekommunizáció bizonyos részei ráadásul könnyen összekapcsolódtak azzal a feltételezéssel, hogy a szerbek túlreprezentáltak az államigazgatásban, rendőrségben vagy más közszolgálatokban.

Fontos azonban óvatosan bánni ezzel az értelmezéssel. Nem következik belőle, hogy 1990-ben a horvát államnak valamiféle egységes terve lett volna szerb lakossága kiszorítására. A politikai helyzet jóval kuszább volt. A horvátországi szerbek jelentős része továbbra is integrálódott, sokan támogatták a demokratikus átmenetet, mások a reformkommunista

pártra szavaztak, és csak bizonyos térségekben vált gyorsan tömegessé a szerb nemzeti mobilizáció. Knin és környéke azonban hamar ennek központjává vált.

Jovan Rašković és az új szerb politikai szervezetek egyre inkább azt hangsúlyozták, hogy a horvátországi szerbeknek kollektív politikai biztosítékokra van szükségük. A vita ezzel egy olyan alkotmányos paradoxonhoz vezetett, amely már 1971-ben is látható volt. Ha Horvátország szuverén köztársaság, akkor politikai területének egysége az elsődleges. Ha azonban a szerb népet önálló jugoszláv alkotó nemzetként értelmezik, felmerülhet a kérdés, hogy rendelkezik-e külön önrendelkezési joggal Horvátországon belül. A jugoszláv alkotmányos nyelv évtizedeken át részben azért maradt homályos ebben a kérdésben, mert békés együttműködés idején nem kellett végső jogi választ adni rá. Amikor azonban maga a föderáció jövője került napirendre, a homály kompromisszumból fegyverré változott. Horvátország azt mondhatta: a köztársaság rendelkezik önrendelkezési joggal, tehát polgáraival együtt dönt saját jövőjéről. A szerb nacionalista érvelés ezzel szemben azt állíthatta: nem a köztársaságoknak, hanem a népeknek van önrendelkezési joguk, ezért a szerbeket nem lehet akaratuk ellenére kivinni

Jugoszláviából. Mindkét fél tudott hivatkozni a korábbi jugoszláv rendszer egyes elveire. Éppen ettől vált a konfliktus olyan nehezen feloldhatóvá.

A politikai szimbolika közben gyorsan változott. A vörös csillagos horvát zászlót felváltotta a történelmi sakktáblás címer, újra előtérbe kerültek korábban háttérbe szorított nemzeti jelképek, és a hivatalos nyelvhasználatban is megerősödött a horvát nemzeti különállás hangsúlyozása. A horvát többség számára ezek a jelek jelentős részben a kommunista korszak utáni nemzeti normalizációt jelentették. Sok szerb számára viszont bizonytalanságot keltettek.

Itt ismét látható, mennyire eltérő történelmi emlékezetek élhetnek ugyanabban a politikai közösségben. Egy jelkép, amely az egyik fél számára a saját államiság visszaszerzését jelenti, a másik számára egy korábbi üldöztetés emlékét idézheti fel. Ezt a félelmet a szerbiai politika tudatosan is használta.

A helyzetet tovább élezte, hogy a horvátországi szerb nemzeti mozgalom egyre kevésbé egyszerű kisebbségi jogi garanciákat kért. A knini térségben fokozatosan felmerült a területi autonómia és a közvetlenebb szerbiai kapcsolat igénye is. Ez már a horvát kormány számára az

ország területi integritását fenyegette. A kölcsönös bizalmatlanság ettől gyorsan önmagát erősítő folyamattá vált. Minél erősebben hangsúlyozta Zágráb Horvátország szuverenitását, annál inkább fenyegetve érezhette magát a szerb közösség egy része. Minél inkább szerb autonómiát vagy Belgrád támogatását követelte Knin, annál inkább úgy látta a horvát többség, hogy a szerbek valójában Horvátország területi egységét akarják felszámolni. A kompromisszum politikai ára mindkét oldalon emelkedett.

Eközben az országos jugoszláv politikai központ gyorsan veszített súlyából. Ante Marković még mindig az állam reformját próbálta megmenteni, de a köztársasági választások után már mindegyik vezetés saját demokratikus legitimációra hivatkozhatott. Ez egészen új helyzet volt. A kommunista Jugoszláviában a köztársasági vezetők ugyanazon pártrendszerből származtak, és végső soron közös intézményi nyelvet beszéltek. 1990 után Horvátországban, Szlovéniában és Szerbiában egymástól eltérő választási legitimációjú kormányok működtek, amelyek saját választóik előtt voltak felelősek. A demokrácia tehát nem automatikusan mentette meg a föderációt. Ezzel szemben: közös szövetségi demokratikus rendszer híján a választások

megerősítették a köztársaságokat mint elsődleges politikai közösségeket. A választó Horvátországban horvát pártok közül választott. Szerbiában szerbiai pártok közül. Szlovéniában szlovén pártok közül. Jugoszlávia egészéről soha nem rendeztek olyan szabad választást, amely közös parlamenti többséget és közös demokratikus kormányt hozhatott volna létre. Ez talán a rendszerváltás egyik legnagyobb elszalasztott lehetősége volt. A szocialista Jugoszlávia egypártrendszerből nem jugoszláv demokráciává alakult át. Hat köztársasági demokrácia kezdett létrejönni egy egyre gyengébb föderális keretben. Horvátország ebből a folyamatból saját államiságának megerősödését látta. A horvátországi szerb nacionalista politika viszont éppen ebből olvasta ki saját veszélyeztetettségét. Az út még nem vezetett szükségszerűen háborúhoz. De a politikai tér, amelyben kompromisszumot lehetett volna kötni, gyorsan szűkülni kezdett.

30. Az ország, amelyet már senki sem tudott megreformálni

Jugoszlávia végső válságát különösen nehéz egyetlen okra visszavezetni, mert szinte minden egyszerre romlott el. A gazdaság egy évtizednyi válságból érkezett 1990-be. A Kommunista Szövetsége felbomlott. A köztársaságokban külön politikai rendszerek alakultak ki. Milošević recentralizálni akarta a föderációt, Szlovénia és Horvátország pedig egyre inkább konföderációban gondolkodott. A Jugoszláv Néphadsereg saját szerepét továbbra is az állam és a szocialista rend őrzőjeként értelmezte, miközben az a politikai rendszer, amelyre esküt tett, szemmel láthatóan megszűnőben volt. Ante Marković eközben továbbra is abban bízott, hogy a gazdasági racionalitás képes felülmúlni a nemzeti politikát. Ez nem volt naiv gondolat.

A jugoszláv gazdaság rendkívül szorosan összekapcsolódott. A vállalatok beszállítói és piacai átnyúltak a köztársasági határokon, az energetikai, közlekedési és bankrendszer közös volt, milliók rendelkeztek más köztársaságokhoz kötődő családi, munkahelyi vagy kulturális kapcsolatokkal. A szétesés

gazdaságilag elképesztően drága volt. Éppen ezért racionális szereplők számára logikusnak tűnhetett volna a közös állam valamilyen új formájának fenntartása. A probléma az volt, hogy 1990-ben már nem csupán gazdasági racionalitásról döntöttek. A politikai bizalom omlott össze.

Szerbiából nézve az 1974-es alkotmány olyan rendszernek látszott, amely mesterségesen meggyengítette a köztársaságot, miközben a szerb nemzet jelentős része más köztársaságokban élt. Milošević politikája azt ígérte, hogy helyreállítja Szerbia egységét és befolyását. Szlovéniából nézve ugyanez a politika annak bizonyítéka volt, hogy egy erősebb szövetségi központ előbb-utóbb szerb többségi dominanciát jelentene. Horvátországból nézve pedig az 1971 óta létező legmélyebb félelmet hozta vissza: az unitarizmusét. A különbségek már nem csak arról szóltak, milyen legyen a szövetségi költségvetés vagy a bankrendszer. Arról szóltak, ki rendelkezik végső politikai hatalommal.

Milošević többségi elvre épülő föderációt akart, amelyben az országos intézmények hatékonyabban tudnak dönteni. A szerb vezetés támogatta volna a konszenzusos mechanizmusok visszaszorítását és az

erősebb központot. Horvátország, Szlovénia és részben Bosznia-Hercegovina ezt azért utasította el, mert egy ilyen rendszer szerintük felszámolta volna az 1974-ben kialakított köztársasági egyensúlyt. Haug hangsúlyozza, hogy a többségi elv elfogadása lehetővé tette volna az egész jugoszláv párt- és államapparátus, köztük a hadsereg és a biztonsági rendszer központi ellenőrzésének megerősítését. A másik véglet a konföderáció volt.

Szlovénia, majd Horvátország egyre inkább olyan konstrukció felé mozdult, amelyben a köztársaságok szuverén államként társulnak, és csak bizonyos feladatokat bízna közös intézményekre. Haug szerint 1989 második felében már mindkét köztársaság ebbe az irányba közeledett. A két elképzelés között elvileg lehetett volna köztes kompromisszum. Politikailag azonban egyre kevésbé. Az erősebb központ Horvátország számára a korábbi centralizmus visszatérésének tűnt. A konföderáció Szerbia számára Jugoszlávia szétesésének első lépéseként hatott. Mindkét fél úgy érezte, hogy a másik javaslata az ő alapvető biztonságát veszélyezteti. Ez a klasszikus biztonsági dilemma politikai változata volt: amit az egyik fél önvédelemnek tekintett, azt a másik támadásként

érzékelté.

A Jugoszláv Néphadsereg ebben a helyzetben önálló politikai tényezővé vált. A JNA vezetői a föderáció szétesését nem demokratikus önrendelkezésésként, hanem a második világháború után létrehozott állam és a partizánforradalom eredményeinek felszámolásaként érzékelték. A hadsereg állományának és parancsnoki karának szerkezete, valamint egyre szorosabb kapcsolata a szerb vezetéssel azonban azt eredményezte, hogy Horvátországban és Szlovéniában mind kevésbé tekintették semleges szövetségi intézménynek. Ezzel egy újabb közös intézmény veszítette el közvetítő szerepét. A közös párt már megszűnt. A közös gazdaságpolitika gyenge volt. A közös hadsereg iránt pedig egyre kisebb lett a bizalom. Az állam intézményei formálisan még léteztek, politikai jelentésük azonban köztársaságoként eltért.

Ez volt az a pont, ahol az 1974-es alkotmány korábbi kompromisszumai visszaütöttek. Békeidőben a kétértelműség segített együtt tartani az országot. Nem kellett végleg eldönteni, hogy a szuverenitás pontosan a népeké, a köztársaságoké vagy a föderációé. Válság idején viszont minden fél saját értelmezést választott. A horvát és szlovén álláspont egyre inkább arra épült, hogy

a köztársaságok rendelkeznek önrendelkezési joggal. A szerb álláspont azt hangsúlyozta, hogy a jugoszláv népek – így a Horvátországban élő szerbek is – nem vihetők akaratuk ellenére más államba. A szövetségi álláspont pedig azt próbálta bizonyítani, hogy az ország területi egysége önálló alkotmányos érték. Mindhárom érvelésnek volt hivatkozási alapja a jugoszláv alkotmányos hagyományban. Ezért nem létezett olyan egyszerű jogi formula, amely politikai bizalom nélkül megoldhatta volna a konfliktust.

A gazdasági válság eközben folytatta romboló munkáját. Marković stabilizációja egy ideig sikeresnek látszott, de a köztársaságok mind kevésbé voltak hajlandók gazdaságpolitikai szuverenitásukat a szövetségi kormánynak átengedni. Grdešić és Žitko szerint Marković programja valójában már az öngazgatás és a társadalmi tulajdon két történelmi alappillérét is lebontotta, de mire a rendszer piacgazdasági átalakulása lendületet kaphatott volna, maga a politikai föderáció kezdett megszűnni. A jugoszláv válság egyik tragédiája éppen az volt, hogy gazdasági és politikai reform időzítése elcsúszott egymástól. A hatvanas években a gazdasági liberalizáció úgy haladt előre, hogy a politikai rendszer lényegében

változatlan maradt. A hetvenes években az alkotmányos decentralizációt politikai visszaszigorítás kísérte. A nyolcvanas évek végén pedig egyszerre kellett volna piacgazdaságot, többpárti demokráciát és új föderális rendszert létrehozni. Ez már három rendszerváltás volt egy időben. Ráadásul olyan gazdasági körülmények között, amelyekben a társadalom jelentős része rosszabbul élt, mint tíz évvel korábban. A korábbi rendszer egyik fontos stabilizáló ereje, az életszínvonal folyamatos növekedésének ígérete ekkorra teljesen eltűnt. Az embereknek nemcsak arról kellett dönteniük, milyen politikai rendszerben akarnak élni. Arról is, ki felel azért, hogy rosszabbul élnek. Az ilyen helyzet mindig kedvez az egyszerű magyarázatoknak. A másik köztársaság túl sokat visz el. A szövetségi központ kizsákmányol. A gazdagok nem akarnak szolidaritást vállalni. A szegények visszahúzzák a fejlettebbeket. A szerbek uralni akarják Jugoszláviát. A horvátok és szlovének szét akarják verni. Mindegyik mondat megragadott valamit a valóságból. És mindegyik túl egyszerű volt ahhoz, hogy leírja azt. A jugoszláv rendszer ekkorra már legfontosabb erőforrását veszítette el: azt a képességet, hogy közös történetet mondjon saját problémáiról. A hatvanas években a reform még közös jugoszláv projekt lehetett. A hetvenes években a

decentralizáció is. A nyolcvanas évek végére azonban minden reformjavaslatot azonnal köztársasági érdek szerint értelmeztek. Egy monetáris reform mögött centralizációt láttak. Egy konföderációs terv mögött elszakadást. Egy szerb kisebbségi követelés mögött területi revíziót. Egy horvát szuverenitási igény mögött usztasa restaurációt. A kölcsönös gyanakvás így lassan fontosabbá vált a konkrét politikai tartalomnál. 1990 végére Horvátország és Jugoszlávia még nem állt háborúban. Ez fontos határvonal. A fegyveres konfliktus nem volt elkerülhetetlen, és történetileg hiba volna úgy írni az előző húsz évről, mintha minden esemény szükségszerűen 1991-hez vezetett volna. Létezett Marković reformja. Létezett konföderációs tárgyalás. Létezett a többpárti demokratizáció lehetősége. Létezett számtalan vegyes család, közös vállalat, barátság és kulturális kapcsolat. Léteztek horvátországi szerbek, akik nem akartak Belgrád politikájához csatlakozni, és horvátok, akik nem akartak etnikai nemzetállamot. Az alternatívák tehát még nem tűntek el. De minden hónappal szűkebb lett a tér, amelyben működhetek. A horvát tavasz húsz évvel korábban azt a kérdést tette fel, hogyan lehet összeegyeztetni a horvát szuverenitást Jugoszláviával. 1974 erre egy bonyolult alkotmányos kompromisszumot adott. A nyolcvanas évek gazdasági

válsága meggyengítette ezt a kompromisszumot. Milošević centralizációja és a köztársasági demokratizáció pedig politikailag szétfeszítette. 1990 végére ugyanaz a kérdés már sokkal élesebben hangzott. Nem az volt többé, mennyi hatalom legyen Zágrábban és mennyi Belgrádban. Hanem az, hogy létezhet-e még olyan Jugoszlávia, amelyben Horvátország saját államiságát és a horvátországi szerbek biztonságát egyszerre minden fél elfogadhatóan garantálnak érzi. Erre akkor már senkinek sem volt olyan válasza, amelyben a másik fél is megbízott. És ezen a ponton ér véget a reformok története. A következő lépés már a háború történetéhez tartozik.

Epilógus – A háború küszöbén A horvát tavasz történetének legkézenfekvőbb, de egyben legveszélyesebb értelmezése az lenne, ha 1971-et 1991 előszobájaként írnánk le. Ebben a történetben Savka Dabčević-Kučar és Miko Tripalo már a független Horvátország előhírnökei volnának, Karađorđevo pedig csupán húsz évvel elhalasztaná az elkerülhetetlent. A jugoszláv gazdaság hanyatlása, Milošević felemelkedése és az 1990-es horvát rendszerváltás mind ugyanazon végpont felé vezető állomássá válna. A forrásokból azonban ennél sokkal bizonytalanabb és érdekesebb

történet rajzolódik ki.

1971-ben a horvát reformkommunisták túlnyomó többsége nem Jugoszlávia megszüntetését akarta. Azt akarták, hogy Horvátország egyenrangúbb, önállóbb és gazdaságilag nagyobb mozgástérrel rendelkező tagja legyen a közös államnak. Savka még a horvátországi szerbek helyzetét is ennek a közös horvát államiságnak a részeként értelmezte: nem kisebbségként, hanem a köztársaság államiságának alkotó elemeként beszélt róluk.

Még a Matica hrvatska radikálisabb alkotmányos elképzelései is Jugoszlávia keretein belül fogalmazódtak meg. A szervezet 1971-ben a horvát szuverenitást „oszthatatlannak” nevezte, hangsúlyozta az önrendelkezés és az elszakadás jogát, ugyanakkor Horvátország Jugoszláviához való csatlakozását továbbra is önkéntes társulásként értelmezte. Már ekkor megjelent tehát szinte minden olyan alkotmányos fogalom, amely két évtizeddel később döntő jelentőségűvé vált, de még nem következett belőlük szükségképpen az állam felbomlása.

Ez a különbség azért fontos, mert a történelmet nem szabad visszafelé olvasni. Az 1971-ben élők nem tudták,

hogy húsz évvel később háború lesz. Nem ismerték Miloševićet, nem látták előre Tito halála utáni gazdasági válság mélységét, és nem tudhatták, hogy a kommunista rendszer egész Kelet-Európában összeomlik. Előttük még több lehetséges Jugoszlávia állt.

Az egyik az 1974-ben létrehozott decentralizált föderáció volt. A horvát tavasz leverése után Tito nem csak visszaállította a régi központi rendszert, hanem ezzel szemben: az új alkotmányban tovább erősítette a köztársaságok jogait. Ezzel létrejött az a különös politikai konstrukció, amelyben a horvát reformvezetők elveszítették hatalmukat, miközben programjuk több eleme intézményesült.

A második lehetséges Jugoszláviát a hetvenes évek jóléte tartotta össze. A rendszer nemcsak politikai intézmény volt, hanem életforma. Lakás, autó, tengerparti nyaralás, nyugati utazás, vállalati üdülő, televízió, kávé, farmer és vendégmunkás rokon Németországban: mindez együtt olyan mindennapi Jugoszláviát teremtett, amely jóval erősebb társadalmi kötőanyag volt, mint a „testvériség és egység” hivatalos jelszava.

A harmadik lehetőség a nyolcvanas évek kulturális Jugoszláviája volt. Zágráb, Ljubljana, Belgrád, Rijeka, Szarajevó és Újvidék fiataljai közös zenét hallgattak, egymás lapjait olvasták, ugyanazokra a koncertekre jártak, és sokan közülük nem a nemzeti államokban, hanem egy demokratizált, nyugatiasabb közös országban képzeltek el saját jövőjüket.

A negyedik lehetőség Ante Marković reformja volt. Rövid ideig még 1989–1990 fordulóján is elképzelhetőnek tűnt, hogy a stabilizált dinár, a piacgazdasági reform és a politikai demokratizáció új legitimációt adhat a föderációnak. Nem biztos, hogy sikerült volna, de létező politikai alternatíva volt. Jugoszlávia tehát nem egyetlen pillanatban vált menthetetlenné. Inkább egymás után veszítette el azokat a mechanizmusokat, amelyek korábban lehetővé tették a konfliktusok kezelését. Először a gazdasági növekedés fogyott el. Utána Tito. Majd a Kommunisták Szövetségének egysége. Végül a közös intézmények iránti bizalom.

E folyamatban a gazdaság különösen fontos szerepet játszott. A válság önmagában nem termelt nacionalizmust, és nem magyarázza meg a háborút. Mégis olyan környezetet teremtett, amelyben egyre

nehezebbé vált a közös állam előnyeiről beszélni. Amíg mindenki gazdagodott, a szövetségi újraelosztás vitatható, de elviselhető volt. Amikor mindenki veszített, a kérdés már az lett, ki veszít többet, és ki miatt.

A hetvenes években a hitel lehetővé tette, hogy az ország elhalassza ezeket a konfliktusokat. A nyolcvanas években az adósságtörlesztés arra kényszerítette, hogy egyszerre nézzen szembe velük. A megszorítások idején minden köztársaság saját gazdasági érdekeit kezdte számolni, és egyre kevésbé volt olyan közös mérce, amelyet mindannyian igazságosnak fogadtak volna el. Ebben az értelemben különös folytonosság húzódott 1971 és az 1980-as évek között. A horvát tavasz egyik alapvető kérdése az volt: ki rendelkezik a Horvátországban megtermelt jövedelem fölött? A nyolcvanas évek végén ugyanez már így hangzott: ki dönthet Horvátország politikai és gazdasági jövőjéről? A kérdés logikája hasonló maradt, a válasz politikai kerete azonban megváltozott. 1971-ben még szinte minden jelentős horvát politikai szereplő Jugoszlávián belül keresett megoldást. 1990-ben már az sem volt biztos, hogy maga Jugoszlávia ugyanazt jelenti Zágrábban és Belgrádban.

Hilde Katrine Haug joggal emeli ki, hogy a jugoszláv kommunista rendszer soha nem alakított ki minden fél által elfogadott, végleges értelmezést arról, hol helyezkedik el a szuverenitás. A népek, a köztársaságok, a dolgozó nép és a föderáció jogai egymás mellett léteztek, s a kompromisszumok addig működtek, amíg maga a párt képes volt politikailag közvetíteni közöttük. Amikor legitimációja eltűnt, újra megnyílt a kérdés, hogy az 1945-ben kialakított határok és állami berendezkedés mennyiben tekinthetők véglegesnek.

Az 1971-es válság ebből a szempontból korai figyelmeztetés volt. Haug egyik legfontosabb megállapítása, hogy a horvát tavasz idején a szokásos föderális konfliktuskezelő mechanizmusok már nem bizonyultak elegendőnek. A helyzetet végül Tito személyes beavatkozása oldotta meg, ami egyszerre bizonyította erejét és a rendszer gyengeségét: kiderült, hogy egy ilyen válság rendezésére igazán csak ő rendelkezik elegendő tekintéllyel. Tito ekkor hetvenkilenc éves volt, ezért már 1971-ben felmerült a kérdés, mi történik majd, amikor nem lesz többé. A válasz 1980 után lassan megszületett. Nem az történt, hogy Jugoszlávia azonnal szétesett.

Ezzel szemben, még egy évtizeden keresztül működött. Ez önmagában mutatja, milyen erősek maradtak intézményei és társadalmi kapcsolatai. Ám minden válság valamivel nehezebben volt kezelhető, mint az előző. A gazdasági stabilizációhoz köztársasági kompromisszum kellett. A köztársaságok egyre kevésbé bíztak egymásban. Az alkotmányos reformhoz közös államfelfogás kellett. Ilyen már nem létezett. A demokratizációhoz országos politikai tér kellett volna. Ehelyett hat köztársasági választási rendszer alakult ki. A nemzeti konfliktusok kezeléséhez pedig semleges szövetségi intézményekre lett volna szükség.

A közös hadsereget Horvátországban és Szlovéniában egyre kevésbé tekintették ilyennek. Haug szerint a JNA Tito halála után mindinkább saját küldetésének tekintette a háborúban létrehozott Jugoszlávia védelmét, és ezzel párhuzamosan egyre közelebb került a centralista szerb politikai állásponthoz. Ez az átalakulás különösen veszélyes volt. Egy föderáció politikai vitái addig maradnak békésen kezelhetők, amíg a felek bíznak abban, hogy a közös intézmények nem valamelyik oldal eszközei. Amikor ez a bizalom eltűnik, minden kompromisszum kockázattá válik. A horvátországi szerbek helyzete pontosan ilyen bizalmi válságba került.

1971-ben Savka még azt mondhatta, hogy a szerbek Horvátország államiságának részesei. Ez a gondolat azt feltételezte, hogy a horvát államiság és a szerb közösség politikai biztonsága nem zárja ki egymást. 1990–1991-ben ez az alapfeltevés megrendült. A horvát politika egyre határozottabban a köztársasági és nemzeti szuverenitást hangsúlyozta. A szerb nacionalista politika viszont azt állította, hogy a horvátországi szerbek saját nemzeti önrendelkezésük nélkül kiszolgáltatottak lennének. A két állítás önmagában még nem tett elkerülhetetlenné háborút. De egyre nehezebbé tette annak meghatározását, mi lehet a közös politikai közösség. És ekkor térünk vissza ismét 1971 egyik legfontosabb vitájához.

A Matica hrvatska már akkor hangsúlyozta, hogy Horvátország szuverenitása történelmileg nem Jugoszláviából származik, hanem a horvát állami hagyományból és a nép önrendelkezéséből. Ugyanakkor a horvát kommunista vezetés ragaszkodott ahhoz, hogy az államiságba a horvátországi szerbek is beletartoznak. A két elv közötti feszültséget a jugoszláv rendszer évtizedeken át kompromisszumokkal kezelte. A kommunizmus bukásával ez a kompromisszum politikai hordozó nélkül maradt. Nem az alkotmány paragrafusai

változtak meg egyik napról a másikra. Az a politikai világ tűnt el, amely képes volt az ellentmondásaikat elviselni. 1991 küszöbén ezért a horvát kérdés már nem ugyanaz volt, mint 1971-ben. Savkáék azt kérdezték, hogyan lehet több Horvátországot létrehozni Jugoszlávián belül. Tuđman politikája egyre inkább azt kérdezte, szükség van-e még Jugoszláviára ahhoz, hogy Horvátország létezzen. A szerb politikai kérdés ezzel párhuzamosan szintén megváltozott. A korábbi vita arról szólt, milyen szerepe legyen Szerbiának egy decentralizált föderációban. Milošević korszakára egyre inkább arról, hogyan biztosítható a szerb nép politikai egysége akkor, ha Jugoszlávia köztársaságai szuverén államokká válnak. A két kérdés egymást tette egyre veszélyesebbé. Minél erősebben beszélt Zágráb önálló horvát államról, annál könnyebb lett Belgrádból a horvátországi szerbek veszélyeztetettségéről beszélni. Minél erősebben avatkozott be a szerb politika a horvátországi szerbek ügyeibe, annál inkább bizonyítva látta a horvát közvélemény, hogy Jugoszlávia a szerb dominancia eszközévé válik. Ez a kölcsönös visszacsatolás volt az egyik legveszélyesebb mechanizmus 1990–1991-ben. A folyamat azonban még ekkor sem volt befejezett.

Léteztek konföderációs tervek, tárgyalások és köztes megoldások. Ante Marković továbbra is megpróbálta életben tartani a szövetségi gazdasági reformot. Emberek millióinak személyes élete továbbra is keresztülmetszette a köztársasági és nemzeti határokat. A történelem tehát még 1991 elején sem egyetlen pályán haladt. De a kompromisszum minden kudarcával nőtt azok súlya, akik azt állították, hogy csak erővel lehet megoldást kikényszeríteni. Itt érdemes lezárni ennek a könyvnek a történetét.

Nem azért, mert a horvát tavasz következményei 1991-ben véget értek. Ezzel szemben: a független Horvátország politikai emlékezetében 1971 később alapító hagyománnyá vált. Savka, Tripalo, Gotovac és más szereplők története új értelmezéseket kapott, miközben az 1974-es alkotmány jogi öröksége a jugoszláv felbomlás nemzetközi vitáiban is szerepet játszott. A háború azonban már más történet.

Ahhoz új szereplők, más források és más kérdések tartoznak: fegyverkezés, területi ellenőrzés, hadsereg, paramilitáris alakulatok, etnikai tisztogatás és nemzetközi diplomácia. Ha mindezt részletesen beemelnénk, a könyv súlypontja óhatatlanul áthelyeződne 1971-ről a délszláv háborúkra. Pedig az itt

elmesélt történet önmagában is lezárt ívet alkot. Egy reformmozgalommal kezdődött, amely elhitte, hogy a jugoszláv szocializmus képes saját ígéreteit komolyan venni. Azzal folytatódott, hogy a mozgalmat leverték, követeléseinek egy részét mégis alkotmányba írták. Ezután következett a hetvenes évek jóléte, amely hosszú időre elfedte a rendszer ellentmondásait. Majd az adósság, a munkanélküliség, az infláció és a megszorítások lassan szétmarcangolták azt a társadalmi kompromisszumot, amelyre a rendszer épült. Végül a gazdasági kérdések ismét politikai és nemzeti kérdésekké váltak. A horvát tavasz ezért nem azért fontos, mert előre jelezte Jugoszlávia bukását. Azért fontos, mert két évtizeddel korábban megfogalmazta szinte valamennyi problémát, amelyre a közös államnak választ kellett volna találnia: kié a szuverenitás, ki rendelkezik a gazdasági erőforrások fölött, hogyan egyeztethető össze a nemzeti önállóság a föderális szolidaritással, meddig terjedhet a politikai pluralizmus, és hogyan lehet egy többnemzetiségű államban úgy biztosítani a többség önrendelkezését, hogy közben a kisebbség se érezze magát veszélyben. Jugoszlávia ezekre a kérdésekre adott válaszokat. Csak egyik sem bizonyult véglegesnek.

Az öngazgatás gazdasági részvételt ígért, de nem tudott világos tulajdonosi felelősséget teremteni. A decentralizáció nemzeti egyenrangúságot ígért, de nem épített elég erős közös döntéshozatalt. Az 1974-es alkotmány megvédte a köztársaságokat a centralizmustól, de olyan rendszerhez vezetett, amely válságban nehezen tudott egységesen cselekedni. A jóléti modell társadalmi békét teremtett, de részben olyan külföldi finanszírozásra épült, amely később súlyos megszorításokat tett szükségessé. Minden egyes megoldás új problémát hozott létre. És mégsem lenne helyes mindezt pusztán kudarcként értékelni. A jugoszláv kísérlet évtizedeken át működött.

Milliók számára valódi társadalmi felemelkedést hozott. Modernizált egy háborúban szétrombolt és rendkívül egyenlőtlen országot, tömegeket emelt be az oktatásba, ipari társadalmat épített, nyitott határokat teremtett, és olyan életszínvonalat kínált, amely a térség jelentős részéhez képest valóban vonzó volt. A horvát tavasz maga is ennek a sikernek a gyermeke volt. Nem egy változatlan, elnyomott társadalom lázadt fel. Egy modernizálódó, képzetesebb, nyitottabb és önállóbbá váló társadalom kezdte számon kérni a rendszeren saját ígéreteit. Ebben rejlik 1971 legmélyebb paradoxona. A

jugoszláv rendszer azért került konfliktusba Horvátországgal, mert korábbi reformjai sikeresek voltak annyira, hogy új társadalmi és politikai igényeket teremtsenek. A decentralizáció köztársasági önállóságot szült. Az öngazgatás részvételi elvárást. A gazdasági nyitás nyugati összehasonlítást. A modernizáció nemzeti önbizalmat. A rendszer pedig egy bizonyos pontig mindezt ösztönözte, majd megijedt saját következményeitől. Karađorđevo ezért nem a horvát tavasz végét jelentette. Csak az első politikai korszakának végét. A kérdések tovább éltek az 1974-es alkotmányban, a hetvenes évek gazdaságában, a nyolcvanas évek adósságvitáiban, a köztársaságok közötti elszámolásokban, a kulturális emlékezetben és végül az 1990-es politikai átmenetben. A tavasz valóban nem ért véget. Csak hosszú időre elnémult. Amikor pedig újra megszólalt, már egy egészen más Jugoszláviában tette: olyan országban, amelynek közös államáról többé még abban sem tudtak megegyezni, hogy mit kellene megmenteni belőle. A háború előtti utolsó pillanatban még létezett választás. De már alig maradt bizalom ahhoz, hogy éljenek vele.

Kronológia

1945

Megalakul a szocialista Jugoszlávia, hat köztársasággal: Szlovénia, Horvátország, Bosznia-Hercegovina, Szerbia, Montenegró és Macedónia. A háború utáni rendszer kezdetben erősen központosított, szovjet mintájú gazdasági és politikai struktúrát épít ki.

1948. június

Jugoszlávia szakít Sztálinnal és a Kominformmal. A konfliktus arra kényszeríti Titót és a jugoszláv kommunista vezetést, hogy a szovjet modelltől eltérő szocialista rendszer ideológiai és gazdasági alapjait keresse.

1950. június

Bevezetik a munkásönigazgatást. A vállalatokban létrejövő munkástanácsok a jugoszláv különutas szocializmus egyik legfontosabb intézményévé válnak.

1950-es évek második fele

Felgyorsul a gazdasági decentralizáció, nő a vállalatok önállósága, és fokozatosan megjelennek a piac bizonyos elemei.

1954. december

Az újvidéki nyelvi megállapodás a szerb és horvát nyelvet egy közös szerbhorvát/horvátszerb nyelv változataiként igyekszik rendezni. A kompromisszum később egyre több bírálatot vált ki Horvátországban.

1963

Új jugoszláv alkotmány. A föderáció hivatalos neve Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság lesz, tovább erősödik az önigazgatás.

1965

Nagyszabású gazdasági reform kezdődik. A cél a piaci mechanizmusok erősítése, a külkereskedelmi nyitás, a vállalati önállóság növelése és a dinár realisabb árfolyama. A reform egyben felszínre hozza a köztársaságok eltérő gazdasági érdekeit.

1960-as évek második fele

Tömegesebbé válik a jugoszláv vendégmunka Nyugat-Európában. A hazautalások egyre fontosabb devizaforrást jelentenek. Horvátországban a turizmus, a hajózás és a külkereskedelem ugyancsak jelentős keményvaluta-bevételt termel.

1967. március 17.

Megjelenik a Deklaráció a horvát irodalmi nyelv nevééről és helyzetéről. A dokumentum egyenrangú,

önálló horvát nyelvi státust követel, és a horvát kulturális-politikai ébredés egyik fontos kiindulópontjává válik.

1968

Jugoszláviában is diáktüntetések zajlanak. A tiltakozások ekkor még erősen baloldali társadalomkritikai jellegűek, és főként az egyenlőtlenséget, a bürokráciát és a rendszer saját szocialista ígéreteinek megsértését bírálják.

1969

Savka Dabčević-Kučar kerül a Horvát Kommunisták Szövetsége élére. Miko Tripalo és Pero Pirker mellett ő lesz a horvát reformkommunista irányzat egyik vezetője.

1970. január 15-17.

A Horvát Kommunisták Szövetségének tizedik ülése. Savka Dabčević-Kučar az unitarizmust is a nacionalizmus egyik formájaként bírálja, és azt hangsúlyozza, hogy a horvát gazdasági és nemzeti problémákról nyíltan kell beszélni. A plénum a horvát tavasz politikai áttörésének egyik meghatározó eseménye.

1970-1971

Gyorsan növekszik a Matica hrvatska társadalmi és politikai szerepe. Tagsága 1970 novemberének mintegy

2300 főjéről 1971 végére körülbelül 41 ezer főre nő, és helyi szervezeteinek hálózata is jelentősen bővül.

1971. április 16.

Megjelenik a Matica politikai-kulturális hetilapja, a Hrvatski tjednik. A lap rövid idő alatt a horvát nemzeti reformmozgalom egyik legfontosabb fórumává válik.

1971 tavasza-nyara

Kiéleződik a vita a devizabevételekről, a bankokról, a szövetségi újraelosztásról és a „tisztá számlák” követeléséről. A Matica, a diákok és a horvát párt reformszárnya számos kérdésben hasonló problémákat vet fel, de politikai céljaik egyre inkább eltávolodnak egymástól.

1971. szeptember 24.

A Hrvatski tjednik közli a Matica saját javaslatát a horvát alkotmány módosítására. A szöveg Horvátországot a horvát nép szuverén nemzeti államaként határozza meg, hangsúlyozza az önrendelkezés és az elszakadás jogát, valamint Jugoszláviát önkéntes társulásként értelmezi.

1971 ősz

A Matica szervezetei Horvátországon kívül, Bosznia-Hercegovinában és Vajdaságban is megjelennek.

A horvát pártvezetés és a Matica közötti távolság növekszik.

1971. november

A zágrábi diákság radikalizálódik. Dražen Budiša és társai a gazdasági reform mellett egyre erősebb nemzeti és szuverenitási követeléseket is megfogalmaznak.

1971. november 22-23.

Több ezer hallgató részvételével diáksztrájk kezdődik Zágrábban, majd más horvátországi felsőoktatási intézményekben is.

1971. december 1-2.

Karadordévóban Tito és a jugoszláv pártvezetés szembesíti a horvát reformvezetőket azzal a váddal, hogy elvesztették az ellenőrzést a nacionalista és diákmozgalmak fölött.

1971. december 12-13.

Savka Dabčević-Kučar, Miko Tripalo, Pero Pirker és a horvát reformvezetés több meghatározó tagja távozik tisztségéből. A horvát tavasz politikai szakasza lezárul.

1972

Széles körű tisztogatás Horvátországban. Párttagok százait zárják ki, vezetők és értelmiségiek vesznek el állásukat, a Matica hrvatska működését felszámolják. A

diákmozgalom és a Matica több vezetőjét bebörtönzik. Kezdetét veszi az úgynevezett „horvát hallgatás”.

1974. február

Elfogadják Jugoszlávia új alkotmányát. A köztársaságok jelentős állami és gazdasági önállóságot kapnak, a szövetségi döntéshozatal pedig egyre inkább konszenzusra épül. A rendszer több olyan elemet intézményesít, amelyért 1971-ben a horvát reformvezetés is küzdött.

1970-es évek közepe

A jugoszláv életszínvonal egyik csúcspontja. Gyorsan terjednek az autók, televíziók, mosógépek és hűtőszekrények; nő a lakásépítés, a turizmus és a külföldi utazás. Patrick Hyder Patterson ezt a korszakot a jugoszláv fogyasztói „jó élet” kiteljesedéseként mutatja be.

1970-es évek második fele

Gyorsul a külföldi eladásodás. A vállalati, banki és köztársasági beruházások jelentős része külföldi finanszírozásra támaszkodik.

1978-1979

Egyre világosabban láthatóvá válik a növekedési modell kifulladás. A második olajárrobbanás és a

nemzetközi kamatemelkedés tovább rontja Jugoszlávia helyzetét.

1980. május 4.

Tito meghal Ljubljánában. A személyes döntőbíró helyét a nyolc tagú kollektív államelnökség és a rotációs vezetés veszi át.

1981. tavasz

Tömeges albán tüntetések Koszovóban. A rendőri és politikai megtorlás után a tartomány helyzete a jugoszláv nemzeti válság egyik fő kérdésévé válik.

1981-1982

A Sergej Kraigher vezette bizottság átfogó gazdasági stabilizációs programot dolgoz ki. Több mint ezer szakértőt vonnak be a munkába; a program a piaci fegyelem, a reális árfolyam és kamatok, az export és a veszteséges vállalatok problémájának rendezését sürgeti.

1982. május

Milka Planinc lesz a szövetségi kormány elnöke. A következő évek megszorításai és stabilizációs politikája az ő nevéhez kapcsolódnak, bár a válság kialakulása jóval korábban kezdődött.

1982-1983

Importkorlátozások, fogyasztási megszorítások, devizahiány és egyre erősebb infláció. A mindennapi életben időszakosan kávé, mosópor és más korábban megszokott áruk hiánya is tapasztalható.

1983. január

Nemzetközi pénzügyi mentőcsomag készül Jugoszlávia számára az IMF, a Világbank, nyugati államok és kereskedelmi bankok részvételével.

1980-as évek közepe

A munkanélküliség, különösen a fiataloké, tovább nő. A regionális különbségek szélsőségesseé válnak: Szlovénia helyzete továbbra is sokkal kedvezőbb, míg Koszovóban és Macedóniában rendkívül magas az állástalanság. Susan Woodward a munkanélküliséget a jugoszláv rendszer egyik meghatározó politikai-gazdasági problémájaként értelmezi.

1984

Horvátországban Stipe Šuvar környezetében elkészül az úgynevezett Fehér könyv, amely rendszerkritikus vagy ideológiailag problémásnak tartott kulturális műveket és szerzőket vesz célba.

1986

Slobodan Milošević a Szerb Kommunisták Szövetségének vezetője lesz. Ugyanebben az időszakban Szlovéniában Milan Kučan kerül előtérbe.

1987

Milošević koszovói fellépésével országosan ismert politikussá válik, és fokozatosan a szerb nemzeti sérelmek képviselőjeként kezdi felépíteni hatalmát.

1988-1989

Az „antibürokratikus forradalom” során Milošević hívei jelentős befolyást szereznek Vajdaságban és Montenegróban. A szövetségi erőegyensúly alapvetően megváltozik.

1989. március

Szerbia alkotmánymódosításokkal jelentősen csökkenti Koszovó és Vajdaság autonómiáját. A koszovói ellenállást erőszakkal törik le.

1989. június 28.

Milošević a rigómezei csata hatszázadik évfordulóján nagy tömeg előtt mond beszédet. A szerb nemzeti mobilizáció immár Jugoszlávia egészének politikai jövőjét érinti.

1989. április

Ante Marković kerül a szövetségi kormány élére. Radikális piacorientált reformprogramot indít.

1989-1990

A Marković-program stabilizálja a dinárt és átmenetileg visszaszorítja az inflációt. A vállalati, banki és tulajdonviszonyok reformja azonban már egy politikailag széteső föderációban történik.

1989 vége

Horvátországban és Szlovéniában megindul a többpárti átmenet. Új politikai szervezetek alakulnak, köztük Franjo Tuđman Horvát Demokratikus Közössége, a HDZ.

1990. január

A Jugoszláv Kommunista Szövetségének XIV. rendkívüli kongresszusáról kivonul a szlovén, majd a horvát delegáció. Az országos kommunista párt gyakorlatilag megszűnik működni.

1990. április-május

Többpárti választások Horvátországban. A HDZ győz, Franjo Tuđman kerül a horvát politika élére. Savka Dabčević-Kučar és Miko Tripalo demokratikus reformköre nem tudja visszaszerezni korábbi társadalmi vezető szerepét.

1990 második fele

Erősödik a horvátországi szerb politikai mobilizáció, különösen Knin térségében. A horvát szuverenitás és a szerb közösség alkotmányos helyzete közötti vita egyre inkább területi konfliktussá alakul.

1990 vége-1991 eleje

Horvátország és Szlovénia lazább konföderációt, Szerbia erősebb szövetségi központot akar. Ante Marković reformpolitikája fokozatosan elveszíti politikai hátországát.

1991

A politikai konfliktus fegyveres szakaszba lép. Itt ér véget e könyv történeti íve: a horvát tavasztól a közös állam összeomlásának küszöbéig.

Főbb szereplők

Josip Broz Tito (1892-1980)

Jugoszlávia kommunista vezetője, a partizánmozgalom főparancsnoka, majd az ország meghatározó államfője. Az 1948-as Sztálinnal való szakítás után a különutas jugoszláv szocializmus szimbóluma lett. 1971-ben ő állította le a horvát reformmozgalmat Karadžordevóban, miközben az 1974-es alkotmánnyal maga is tovább decentralizálta a föderációt.

Edvard Kardelj (1910-1979)

Szlovén kommunista vezető, Tito egyik legfontosabb ideológusa. A munkásönigazgatás, a decentralizáció és az 1974-es alkotmány szellemi-politikai építész. Gondolkodása nélkül a jugoszláv föderáció későbbi szerkezete aligha érthető meg.

Vladimir Bakarić (1912-1983)

A háború utáni horvát kommunizmus legbefolyásosabb politikusainak egyike. Támogatta a gazdasági decentralizációt és egy ideig Savka Dabčević-Kučar, illetve Miko Tripalo felemelkedését is, de 1971 végén elfordult a reformvezetéstől, és Tito oldalára állt.

Savka Dabčević-Kučar (1923-2009)

Közgazdász, 1969-től a Horvát Kommunisták Szövetségének vezetője, a horvát tavasz legfontosabb politikai arca. Nagyobb köztársasági gazdasági és politikai önállóságot, nyíltabb közéletet és a horvát nemzeti érdek legitim képviselését követelte, Jugoszlávia keretein belül. 1971 decemberében lemondásra kényszerült.

Miko Tripalo (1926-1995)

A horvát reformkommunizmus másik meghatározó alakja. A szövetségi politika felső szintjén is tapasztalatot szerzett, majd Savkával együtt a decentralizáció és a demokratizálás egyik képviselője lett. Karađorđevo után ő is visszavonulásra kényszerült.

Pero Pirker (1927-1972)

A horvát reformvezetés harmadik központi alakja, akit Savkával és Tripalóval együtt gyakran a horvát „triumvirátus” tagjaként emlegettek.

Miloš Žanko (1915-2000)

Horvát kommunista politikus, a reformvezetés egyik legfontosabb belső ellenfele. A horvát nacionalizmus veszélyére figyelmeztetett, és bírálta Savkáék politikáját. Politikai veresége az 1970-es tizedik plénumon a reformszárny átmeneti győzelmét jelentette.

Miroslav Krleža (1893-1981)

Horvát író, a jugoszláv és horvát kultúra egyik legnagyobb alakja. Az 1967-es nyelvi deklaráció aláírója; tekintélye jelezte, hogy a horvát nyelvi-kulturális önállóság követelése jóval szélesebb körből érkezett, mint a hagyományos nacionalista ellenzék.

Vlado Gotovac (1930-2000)

Költő, publicista, a Matica hrvatska és a Hrvatski tjednik egyik meghatározó alakja. 1971 után bebörtönözték; később a demokratikus Horvátország politikai életében is szerepet vállalt.

Marko Veselica (1936-2017)

Közgazdász, a horvát tavasz gazdasági-nemzeti követeléseinek egyik legismertebb képviselője. A szövetségi gazdasági rendszer és az újraelosztás éles bírálója volt; a mozgalom leverése után börtönbüntetést kapott.

Šime Đodan (1927-2007)

Közgazdász, a horvát gazdasági sérelmek egyik markáns megfogalmazója, a Matica körének jelentős szereplője.

Dražen Budiša (1948-)

A zágrábi diákság egyik vezetője 1971-ben. A novemberi diáksztrájk során egyre radikálisabb horvát

szuverenitási követelések képviselője lett. A mozgalom leverése után bebörtönözték; a többpárti rendszerben később ismét fontos politikussá vált.

Ivan Zvonimir Čičak (1947-)

Az 1971-es horvát diákmozgalom egyik meghatározó aktivistája, később politikai fogoly és emberi jogi szereplő.

Ante Paradžik (1943-1991)

Az 1971-es diákmozgalom vezetőinek egyike. A horvát tavasz leverése után elítélték; az 1990-es rendszerváltás idején ismét politikai szerepet vállalt.

Milka Planinc (1924-2010)

Horvát kommunista politikus, 1982 és 1986 között Jugoszlávia szövetségi kormányfője, és az első nő ebben a tisztségben. Nevéhez kapcsolódott az adósságválság legsúlyosabb stabilizációs és megszorító időszaka.

Sergej Kraigher (1914-2001)

Szlovén politikus, a jugoszláv gazdasági válság hosszú távú kezelését kidolgozó szakértői bizottság vezetője. Az úgynevezett Kraigher-program több piacot, pénzügyi fegyelmet és realisabb gazdasági szabályozást sürgetett.

Stipe Šuvar (1936-2004)

Horvát kommunista politikus és szociológus, az 1980-as évek horvát politikai életének egyik meghatározó alakja. Nevéhez kötődik az 1984-es „Fehér könyv”, amely rendszerkritikus kulturális és értelmiségi szereplőket vett célba.

Slobodan Milošević (1941-2006)

1986-tól a szerb kommunista párt vezetője. A koszovói szerb sérelmeket és az 1974-es alkotmány kritikáját tömegpolitikai mozgalommá alakította. Politikája az erősebb szerbiai és szövetségi központ irányába mutatott, és alapvetően átrendezte Jugoszlávia hatalmi egyensúlyát.

Ivan Stambolić (1936-2000)

Szerb kommunista vezető, Milošević egykori mentora. Ő segítette előre Milošević karrierjét, később azonban hatalmi ellenfelévé vált.

Milan Kučan (1941-)

Szlovén kommunista, majd demokratikus politikus. Az 1980-as évek második felében a szlovén decentralizációs és demokratizálási törekvések fő képviselője, Milošević egyik legfontosabb ellenfele.

Ante Marković (1924-2011)

Horvát származású jugoszláv technokrata, 1989-től az utolsó jelentős szövetségi kormányfő. Radikális gazdasági reformmal, stabil dinárral, privatizációval és piacgazdasági átalakulással próbálta megmenteni Jugoszláviát.

Franjo Tuđman (1922-1999)

Egykori partizán és JNA-tábornok, történész, később a horvát nacionalista ellenzék egyik alakja. 1990-ben a HDZ vezetőjeként megnyerte a horvát választást, és az önálló horvát államiság politikájának meghatározó képviselője lett.

Ivica Račan (1944-2007)

Az 1980-as évek végén a horvát kommunista párt reformerebb vezetője. A XIV. jugoszláv pártkongresszuson a szlovén delegáció kivonulása után nem volt hajlandó részt venni a kongresszus folytatásában.

Jovan Rašković (1929-1992)

Pszichiáter és szerb politikus, a horvátországi szerb politikai szerveződés egyik legfontosabb korai alakja. Knin környezetében egyre erősebben képviselte a szerb kollektív jogok és autonómia igényét.

Dušan Bilandžić (1924-2015)

Történész és politikus, a szocialista Jugoszlávia gazdasági és politikai fejlődésének fontos korabeli elemzője. Munkái ma is alapvető források a korszak történetéhez.

Felhasznált irodalom

Az alábbi jegyzékben elsősorban azokat a műveket sorolom fel, amelyeket ténylegesen használtunk a kézirat elkészítésénél, nem pedig minden olyan könyvet, amely szerepel a feltöltött gyűjteményben.

Haug, Hilde Katrine: Tito, Communist Leadership and the National Question. London: I. B. Tauris, 2012. Ez volt a horvát tavasz, a föderalizmus, Tito, Savka Dabčević-Kučar, Miko Tripalo, a Matica hrvatska, az 1971-es alkotmányvita, Karađorđevo és a Tito utáni nemzeti-politikai konfliktusok egyik legfontosabb forrása.

Klasić, Hrvoje: Hrvatsko proljeće u Sisku. Zagreb: Srednja Europa, 2006. Különösen fontos volt ahhoz, hogy a horvát tavaszt ne csak zágrábi elitmozgalomként mutassuk be, hanem Sziszek példáján keresztül a gyárak, munkástanácsok, helyi pártpolitika és társadalom szintjén is. annas-arch-9e88afafd6a2

Woodward, Susan L.: Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia, 1945–1990. Princeton: Princeton University Press, 1995. A munkanélküliség, regionális különbségek, vendégmunka, adósságválság, IMF-kapcsolatok, megszorítások és az 1980-as évek

politikai gazdaságtana szempontjából alapvető munka.

Patterson, Patrick Hyder: *Bought and Sold: Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*. Ithaca-London: Cornell University Press, 2011. A fogyasztói társadalom, reklám, háztartási gépek, életmód, turizmus, hétköznapi jólét és a nyolcvanas évekbeli hiányélmény fő forrása.

Grdešić, Marko - Žitko, Mislav: *A Critical History*. Abingdon-New York: Routledge, 2026. A jugoszláv közgazdasági gondolkodás, az öngazgatás elmélete, a túlberuházás, adósság, Kraigher-program és Marković reformjai szempontjából kiemelkedően fontos friss összefoglalás.

Spaskovska, Ljubica: *The Last Yugoslav Generation: The Rethinking of Youth Politics and Cultures in Late Socialism*. Manchester: Manchester University Press, 2017. Az 1980-as évek ifjúsági kultúrája, punk, új hullám, ifjúsági sajtó, jugoszláv identitás és demokratikus reformmozgalmak bemutatásának fő forrása.

Burg, Steven L.: *Conflict and Cohesion in Socialist Yugoslavia: Political Decision Making Since 1966*. Princeton: Princeton University Press, 1983. Az 1960-as évek végétől 1971-ig tartó párton belüli konfliktusok,

köztársasági érdekek, horvát tavasz és Karađorđevo részletes politikai hátterének klasszikus feldolgozása.

Ramet, Sabrina Petra: *Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1962–1991*. 2. kiadás. Bloomington: Indiana University Press, 1992. A nacionalizmus, föderalizmus és köztársasági konfliktusok hosszabb távú elemzéséhez használt alapmunka.

Ramet, Sabrina Petra: *The Three Yugoslavias: State-Building and Legitimation, 1918–2005*. Bloomington: Indiana University Press, 2006. A jugoszláv államiság hosszabb történeti keretéhez és a köztársaságok közötti politikai-gazdasági különbségek értelmezéséhez hasznosított összefoglalás.

Jović, Dejan: *Yugoslavia: A State That Withered Away*. West Lafayette: Purdue University Press, 2009. A Tito utáni rendszer, az 1974-es alkotmány következményei, az állami döntéshozatal megbénulása és az 1980-as évek végének válsága szempontjából fontos munka. A könyv bibliográfiai adatait Spaskovska is közli.

Rusinow, Dennison: *The Yugoslav Experiment 1948–1974*. London: C. Hurst & Co. / Royal Institute of International Affairs, 1977. A Sztálinnal való szakítástól az önigazgatás, a reformok és az 1974-es alkotmány

létrejöttéig terjedő korszak klasszikus feldolgozása.

Neal, Fred Warner: *Titoism in Action: The Reforms in Yugoslavia after 1948*. A korai munkásönigazgatás, gazdasági irányítás, helyi kormányzati reformok és a jugoszláv különút kialakulásának egyik korai, részletes elemzése. A feltöltött példány tartalmazza a gazdaságirányításról, helyi reformokról és a rendszer politikai liberalizációjáról szóló fő fejezeteket. *Titoism in action the reforms i...*

Bilandžić, Dušan: *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: Glavni procesi*. Zagreb: Školska knjiga, 1978. A jugoszláv rendszer fejlődésének korabeli horvát összefoglalása; különösen fontos a gazdasági reformok, alkotmányos változások és köztársasági viszonyok megértéséhez.

Bilandžić, Dušan: *Jugoslavija poslije Tita (1980–1985)*. Zagreb: Globus, 1986. A Tito halálát követő első válságévek korabeli feldolgozása.

Dabčević-Kučar, Savka: *'71: Hrvatski snovi i stvarnost*. 2 kötet. Zagreb: Interpublic, 1997. Savka visszaemlékezései az 1971-es eseményekről, a horvát párt reformirányáról, Titóhoz fűződő viszonyáról és a tavasz leveréséről. Haug több ponton is erre

támaszkodik.

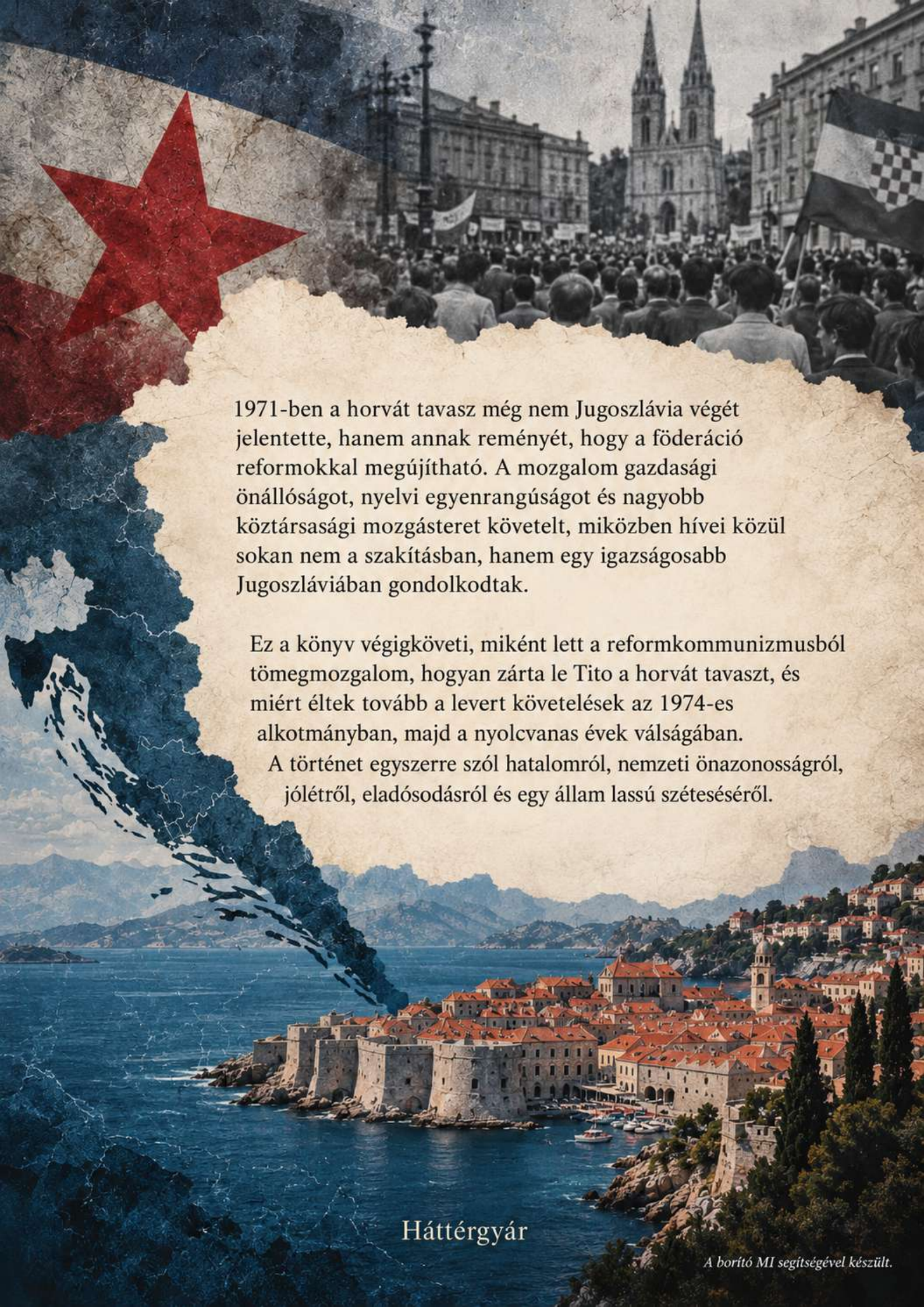
Perović, Latinka: *Zatvaranje kruga: Ishod političkog rascepa u SKJ 1971/1972*. Sarajevo: Svjetlost, 1991. A jugoszláv párton belüli 1971–1972-es konfliktusok szerb liberális nézőpontú feldolgozása.

Popov, Nebojša (szerk.): *The Road to War in Serbia: Trauma and Catharsis*. Budapest: Central European University Press, 2000. Az 1974-es alkotmány értékeléséhez, a szerb politikai válság és az 1980-as évek végének fejlődéséhez használt tanulmánykötet.

Grandits, Hannes – Taylor, Karin (szerk.): *Yugoslavia's Sunny Side: A History of Tourism in Socialism (1950s–1980s)*. Budapest–New York: Central European University Press, 2010. A turizmus, az Adria és a jugoszláv fogyasztói modernitás társadalomtörténeti hátteréhez releváns kötet.

Ingrao, Charles W. – Emmert, Thomas Allan (szerk.): *Confronting the Yugoslav Controversies: A Scholars' Initiative*. West Lafayette: Purdue University Press, 2009. A jugoszláv felbomlás vitatott kérdéseinek historiográfiai ellenőrzéséhez használható összefoglaló.

Bunce, Valerie: Subversive Institutions: The Design and the Destruction of Socialism and the State. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. A szocialista föderális intézmények és az államszétesés összefüggéseinek összehasonlító értelmezéséhez.

1971-ben a horvát tavasz még nem Jugoszlávia végét jelentette, hanem annak reményét, hogy a föderáció reformokkal megújítható. A mozgalom gazdasági önállóságot, nyelvi egyenrangúságot és nagyobb köztársasági mozgásteret követelt, miközben hívei közül sokan nem a szakításban, hanem egy igazságosabb Jugoszláviában gondolkodtak.

Ez a könyv végigköveti, miként lett a reformkommunizmusból tömegmozgalom, hogyan zárta le Tito a horvát tavaszt, és miért éltek tovább a levert követelések az 1974-es alkotmányban, majd a nyolcvanas évek válságában.

A történet egyszerre szól hatalomról, nemzeti önazonosságról, jólétről, eladósodásról és egy állam lassú széteséséről.